

बंगाल्यांतील पहिले

गुप्त मंडळ.

अथवा

Mar
891.463
Pi 325 b

चंद्र-रोहिणी

Mar
891.463
Pi 325 b

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No.

Book No.

N. L. 38.

MGHPC—S8—6 LNL/56—25-7-56—50,000.

Mar
091'463
P68-ka
R 3256

apur.

1. The time allowed for reading this book is ONE MONTH.
2. Only one Vernacular Book & one English Book can be issued at a time.
3. If damaged or defaced while in possession of a member the cost price will be recovered or if it is one of the volumes of a set of work which cannot be had from any Book seller separately, the entire work will be replaced at his cost.
4. If books are issued in a damaged state a note should be made of the facts at the time against the entry in the Ledger.
5. Members are particularly enjoined not to lend works to non-subscribers.
6. A member retaining a book beyond the time allowed will be debited with a detention charge of quarter anna per book per day, and if report of the loss of the book is made after the time allowed to read the detention charges as well as the cost price of the book will be recovered.

Lalchand & Sons, No. 106—6,000—25 3-38.

NATIONAL LIBRARY.

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 1 anna will be charged for each day the book is kept beyond a month.

57

APR 1965

N. L. 44.

MOIPC-84-39 LNL/58-15-4-57-80,000.

बंगाल्यांतील पहिलें गुप्तमंडळ.

अथवा

हेमचंद्र-रोहिणी.

(पातु षडवळीवर रेखाटलेलें एक कल्पित चित्र)

Ambition—a mental dropsy, which keeps continually swelling and increasing until it kills its victim.

Milton

विवेकभट्टाणां भवति विनिताः सततमुक्तः । नीतिरासकः

हेमोपद्रवस्य बुद्धिरयथा पुनरे विपर्वस्वति । मुक्तावतलः ।

लेखक,

श्रीधर नाथ नाथ

प्रकाशक,

हिंदू एजन्सी, माधवबाग नं. ४ मुंबई.

१९०९

प्रिंटेड द्वारा कान्हे. ए. हा. वेपळे.

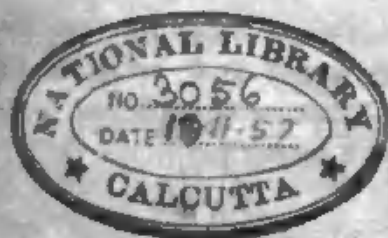
LF LIST

Mar
891.463
P1325b

या भाषासि संस्कृती सर्व हस्त प्रकाशकांनी
आपल्या स्वाधीन ठरविले आहेत.

मुंबई.

“ गणपत छप्पाजी प्रेस कंपनी ” या
छापखान्यांत छापिलें.

प्रस्तावना.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या मांडावरून आंतील कथानकाविषयी कोणाही गैर-समज करून घेऊं नये. या पुस्तकाचा मुख्य उद्देश इतकाच आहे कीं, मुद्देबाबें ज्यांना दोन अक्षरे प्राप्त होतील असेत; सद्यःस्थितीवर विचार करण्याची ज्यांना सैस आहे; प्राणिमात्राची, विशेषतः मनुष्यांची आणि स्वातंत्र्या त्यांत स्वदेश बांधवांची विपत्ति कमी व्हावी अशी ज्यांची इच्छा आहे त्यांनीं कोठल्या मार्गांनीं गेलें असतां अधिक भ्रमस्कर होईल, नाहीं तर आपणांस अमुक दिशेनें अमुक ठिकाणीं जावयाचें आहे, असा संकेत करून देवल्या शिवाय जे कोणी ह्या चालू चळवळीच्या-मग ती चळवळ राजकीय, सामाजिक अथवा धार्मिक असो-अफाट समुद्रांत आपल्या पडाव घालतात, त्यांची कशी स्थिति होति, वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकेनें त्यांच्या पडावास कसे हेतकाचे बसतात, ते दिशा चुकून कसे भलत्याच दिशेस लागतात आणि बुद्धीवानें सोसाट्याच्या वाऱ्यांत सांपडून एखाद्या अनपेक्षित खडकावर आडवून आंतील उताऱ्यांसह जलसमाधि देण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर कसा गुरातों हें ह्या पुस्तकांत थोडक्यांत काढवरीच्या रूपानें साखविणें आहे.

प्रथम हें पुस्तक ज्याच विल्लूत प्रमाणावर लिहिलें होतें, परंतु कांहीं निष्ठाच्या सांगण्यावरून त्यांत थोडी छटाछटा करावी लागली; त्यामुळे मूळ कथानकांत बराच फरक पडून तें विस्कळित झाल्यामुळे पुनः सुधारणाकरितां परंपर आठ प्रकरणें कमी करावीं लागलीं.

सेडी जमसेटजी रोड,

दादर, मुंबई.

डिसेंबर १९०८.

नाथ माधव.

आपका आभुआका सर्व काम अपूर्ण करा, इनमे पुँ, केन्हा तरी हो
 तुझोस सच्याज उपयोगी पडेल-तो इतका की, त्याचा अस्मास देखील
 हजारा करिता यावयाचा नाही. आणि त्याचा उपयोग न करिता
 ते जर तुझी हयर्थ वास्तविके तर तुझोस वाटत असेल त्याकरिता
 पुनःकड पडीमें ते तुमच्या हावीस कारण होईल-
 तुमच्या अस्मासत बाहेर तुझोस सुडवील.

जेहि दिनेस.

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

महाराष्ट्रीय नाचकवर्गापुढे खोड्याच मुदतीत धोरणी तीन पुस्तकें निर-
मिराच्या धोरणार्ची स्तर केलीं व आज आमचा मानस सद्यःस्थितीवरील
एका ऐतिहासिक, मनोरंजक व चटकदार कादंबरी आमच्या नाचकवर्गापुढे
मांडण्याचा आहे. कादंबरीच्या नाचककर्म कोणीही आपला गौरवमक
कडून वेकं नये. आ कादंबरीकडून सद्यःस्थितीचें योगेंबहुत ज्ञान व कर-
मजुक होईल. ही कृती गोड करून घेणें आहों महाराष्ट्रीय नाचकवर्गावरच
सोपवून हे दोन शब्द पुरे करितों.

मुंबई, माधवबाग }
माई मे सन १९०९ }

आपला,
व्यवस्थापक,
विद्यपजन्ती.

अनुक्रमिका.

	पृष्ठ.
प्रकरण १ लें—मनकी जोड़वें.....	१—१०
प्रकरण २ लें—संकटांत टाकणारें पत्र.	११—२२
प्रकरण ३ लें—बाप वर्षी पुढीवें वचन.	२३—३५
प्रकरण ४ लें—हेमचंद्रमाझुची निराशा.	३६—४५
प्रकरण ५ लें—वचन तर पावले.....	४६—५३
प्रकरण ६ लें—जानमाळालीं सांपडलेलें पत्र.	५४—७०
प्रकरण ७ लें—अकल्पित भेट.	७१—८७
प्रकरण ८ लें—दुईवीं जोडवें.	८८—१०१
प्रकरण ९ लें—गुप्त मंडळ.	१०२—११९
प्रकरण १० लें—स्फोट.	१२०—१३०

શ્રી ભાસુ ભરુચંદ બોસ.

The Bombay Art Printing Works.

समर्पण

जीशुत बाब जरविंद पोस.

पोस.

महाराय,

त एव धन्यो विपदि स्वरूपं न विमुञ्चति ।

मस्तुतपुस्तक अर्पणासार्थि आपणाकडे भगदीं धोखनेच
केत आहे. किंबहुना आपणांत अर्पण करणें, हें माझे कर्त-
व्यच होय. देहोच्चाराकरितां एक वर्ष खंडतर कारागृहवास
सत्कर्माकर पूर्ण भक्षा ठेवून भोगला या आपल्या साधु-
वृत्तीबद्दल आपलें जितकें अभिनंदन करावें, तितकें घोंडेंच
आहे. आतां आपुण आपण शर्मा केतलेले देहकार्य पूर्ण नेटानें,
धोखभागांनिं तडीला नेण्याचा प्रयत्न करात अशी पूर्ण
आशा आहे. ईश्वर आपणस शीर्षायुषी करी.

नाथ माचव.

बंगाल्यांतील पहिलें गुप्त मंडळ.

जयवा

हेमचंद्र-रोहिणी.

प्रकरण १ लें.

प्रणषी जोडपें.

“तूं सांगितल्याप्रमाणें आज कॉलेजमधून नी मुझा सवका
आलों वम आतां म्बर्च वेळ कां ? ”

“ गडे, मास्ती हकीकत ऐकून आपणाला माईट वाटेळ ! कदापि
आपलें मजवरचें प्रेमहि कमी—”

“ नसिनी, हें तूं काय सजतेस ! मासें प्रेम कमी होईल ! म
वम अद्यापि तूं मास्ती परीक्षा केजी नाहींस हेंच खरें ! ”

“ वसं नाहीं—मी कांहीं त्या अर्थानें नाहीं समज ! परंतु मी क
सैव आहे, गिराधित—अनाथ आहे, शिवाय मासे आईबाप कोण

देवील गळा माहीत नाही. तर अशा निराश्रित कुलव्हील माहीत बस-
लेल्या मुलीवर प्रेम—”

“ बस्त—बस्त नलिनी ” असें झणून तो तरुण अस्वाभला-
वर चाललेल्या सहभरशि भगवान् सूर्यनारायणाकडे बोट दाखवून
झवाला, “ त्या सर्वसाक्षी भक्ताकरासकस शक्य वेळन सांगवों—सम
करीन तर तें तुजवरोबरच—”

नलिनीने त्या तरुणाच्या चेहऱ्याकडे पाहिले तों तिला त्याच्या
चेहऱ्यांत त्याने केलेल्या भाषणाची पूर्ण सत्यता दिसली.

वरील पणयी जोडपे अनाथबालिकाभ्रमाच्या कंपोंडच्या बागेत
एका कोपऱ्यांत आनंदवातालीं बसले होते. नलिनी त्या वेळीं पांढरें
स्वच्छ पातळ नेसली होती. तिच्या त्या सोनवाण्यासारख्या गोऱ्या
वर्णाळा तें वस्त्र फारच सुलत होतें. तिची अंगकांति सजेज, डोळे
जाणीदार असून एकंदर चर्चा मोठी मोडक दिसत होती. तिनें बालका-
वस्थेचा त्याग करून तारुण्याचा आश्रय केल्यामुळे तिचे स्वाभाविक
सौंदर्य शतगुणित अधिक वाढलेलें होतें. पांच वर्षांची असतांना
तिला एका बाईनें अनाथबालिकाभ्रमांत आणून ठेविलें. त्या वेळीं त्या
आश्रमाची नुकतीच स्थापना झाली होती. तिला आश्रमांत ठेवणाऱ्या
बाईनें तिच्या नांवें पांच हजार रुपये व्यवस्थापकांच्या हवालीं केले
होते. अनाथ आश्रमांत येणाऱ्या मुलीच्या पालकानें इतकी मोठी रक्कम
ठेवलेली पाहून व्यवस्थापकांना आश्चर्य वाटले, परंतु त्या वेळीं त्यांना
पैसाची फार गरज नसल्यामुळे त्यांचीही नलिनीबद्दल आस्त चौकशी

कन्या बोध.

केतो नाही. नळिनी आज्ञांता आली त्यावेळी आज्ञांता ती पहिली मुलगी होती. आताच नळिनीची वास्त माहिती देण्यासाठी हेमचंद्रबाबूची-तिळ्याबरोबर प्राण करणा-या धरुमाची-वाचकांबरोबर धोडीरी ओळख करून कथानकाकडे वळू, सणजे कथाकथातून गोष्टी वाचकांच्या लक्षात येतील.

हेमचंद्र बाबू फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये बी. ए. च्या झाला होता त्याचा बाप दिनेशचंद्र मोस अकरा वर्षांपूर्वी आपल्या मुलासह कलकत्त्याहून पुण्यात येऊन राहिला होता. वीस वर्षे विप्रावस्थेत राहून दिनेशचंद्र बाबूने दोन वर्षांपूर्वी द्वितीय संबंध केला. तो कलकत्ता सोडून पुण्यात येऊन का राहिला होता ? हे एक कोडे आहे ते वाचक जसजसे पुढे वाचीत जातील तसतसे सुटव जाईल. त्याप्रमाणे पुण्याच्या दक्षिणी अनाथबालिकाश्रमात बंग बालिका नळिनी कशी आली हे देखील कोडे वरील कोड्याबरोबर सुटेल इतकेच येथे सांगू. वाचकांनी अनाथबालिकाश्रमातील बागेच्या कोपऱ्यात बसलेल्या त्या कन्या जोडप्याच्या भाषणाकडे लक्ष घावे अशी त्यांस विनंति करितो.

नळिनीने आपल्या कपाळावरील केस मार्गे तारून पदराने तोंड पुतले आणि मेमट्टीने हेमचंद्र बाबूकडे पहात ती सजाली, “ मास्त किनई आपल्या शब्दांवर पूर्ण विश्वास आहे. पण मडे, हे मेलं के मय— ” जसें सजून उजेने ती ताली पाहू लागली.

“ माझ्यावर विश्वास आहेना ? मय सांग तर. ”

कथार विचार करून नळिनी सजाली, “ मळा येदां सा आ

समाप्त आगिले त्वावेळीं मी फार बडान होवें. त्या बळेचें मला कांहीं आठवत नाही. थोड्या दिवसांमधीं येथली मासी मैकीस कुमारी यमुनाबाई जोशी आपल्या फलकावरुन येथून गेली. त्यावेळीं मला फार वाईट वाटलें. मला देखील आवां मासे फलक घरीं घेऊन जातील असें वाटून मी आपल्या थोड्या नारत विचारलें. तिनें जें मला सांगितलें तेंच आतां मी आपणाला सांगवें. कारण त्याप्रमाणे जास्त कांहीं मला माहिती नाही. ”

“ हा आभवांच तुला कोणी आणिलें तें देखील तुला आठवत नाही ? ”

“ थोडें थोडें आठवत. मला बाबांची ‘ शालेव जालेस कां ? ’ लहून विचारलें— ”

“ वध तुला तुझे बाबा कोण हें माहीत आहे तर ? ”

“ बाबा तेंच सांगल्या. मी ‘ होय ’ झाल्यावर त्यांनीं मला कळकळ्याहून बाई बरोबर— ”

“ ही बाई कोण ? ”

“ हें काय गहे, मधें मधें विचारतां ! मला असें आठवतें तत्तं मी सांगत्यें. ” आपली हकिकत ऐकण्यासाठीं उभावील सातेल्या आपल्या भियकराकडे पाहून ती गाळावत्या गाळांव हुसूं लागली.

“ सांग. सांग. ”

“ लहानपणापासून मी त्याच नारतचल वाटलें. मला आभवांच

आश्रमांत बाईचे

जोडून ठेवल्यावर भरत जीतांना त्या बाईने मली ये सांगितले त्यावे-
लानेच मला मी लढले की, 'आईबाप, कुसलीत नाहीं सजून'—

“एव त्या बाईने काय सांगितले ते तोच ना ?” उतावीळ
होऊन हेमचंद्र बापूने मध्येच विचारले.

“ती सणाळी, 'बाळे' कुला आतां त्या आश्रमांत एकटेंच रहावे
जालेल. कुला एकटीला येथें सोडून जाण्याचे वाक्या विचार आले
आहे परंतु काय कर—माझा माझाज आहे. ज्या मनुष्याने आजवर
तुझे पालन केले त्याला फार दुरव्या बाबीं जावयाचे आहे. शिवाय
तुं येथेंच रहावेस अशीही त्याची इच्छा आहे. मग मी तिचा विचा-
रले कीं मी 'बाबा' सजून ज्याला आजपर्यंत हांक मारीत होतें
तो कोण ? तेव्हां ती सणाळी 'तो मनुष्य काहीं कुला तरा बाप नव्हे.
कुली आई तुं अगदीं लहान असतांना वारली तेव्हापासून त्या मनु-
ष्याच्या स. मण्यावरून मी कुला आजवर प्रतिपाल केला. कुला बाप
कोण हें काहीं मला माहित नाहीं. आतां मी जाई. तूं चांगला अ-
ग्यास कर. मी काहीं दिवसांनीं येऊन कुला भेटेन.' पुढे ती बाई नि-
घून गेली. त्या दिवसानंतर ती कधींहि मला पाहण्याकरितां आली
नाहीं. मलाहि त्याबद्दल काहीं वाटले नाहीं; कारण आश्रमांत मजवर
सर्वजणीं फार प्रेम करितात. त्यामुळे त्या बाईची आठवण मी लवक-
रच विसरले—त्या दिवसानंतर मी पूर्वीच्या सर्व गोष्टी पार विसरले.
परंतु थोड्या दिवसांमार्गे यमुनाबाईला विष्णू पालकांनीं येथून नेले
त्यावेळीं मात्र पूर्वीच्या सर्व गोष्टींची एकदम आठवण होऊन मला फार

वैवाचिकी पद्धति: तुलनात्मक.

वाईट घालें. त्या दिवशीं वडा हिरमुसलेली पाहून आमच्या बाईने मळा जवळ बोलवून 'तू आज विसकाव कां ?' सधून विचारले. यासें कारण ऐकून ती सणाळी 'नळिनी तू आतां काहीं लहान ना-हीस, तेव्हां मी जें काहीं तुला सांगते तें नीट लक्षांत ठेव. नाहीतरी मळा चार महिन्यांवर तें तुला सांगवें लागणारच होतें. आज अनायासें हार मळ निघाला हें एका अर्शी ठीकच साठें. तुला ह्या आश्रमांत येऊन आज जवळजवळ बारा वर्षें साठी. आमच्या आश्रमांतील पहिली मुलगी तूच. हा आश्रम जानेवारी १८९६ त स्थापन झाला आणि तू मे महिन्यांत येथें आलीस. त्या वेळीं तुझे वय चार पांच वर्षांचें असेल. आश्रमांत टिपण करण्याकरितां तुझा जन्म वेळ मिळाला नाहीं तरी तुला येथें आणणाऱ्या बाईच्या सांगण्यावरून तुला आतां सोळावें वर्ष चालू आहे असें सणण्यास हरकत नाहीं. ज्या बाईनें तुला येथें आणिलें तिनें मोहरबंद केलेली एक पेटी आणि सील केलेलें एक पत्र आमच्या स्वाधीन केले आहे. तें पत्र ता १ मे १९०८ रोजीं तुझ्या स्वाधीन करण्याचा आझा व्यवस्थापकांना त्या बाईकडून घेऊन आले. "

" मग नळिनी तें पत्र तुझ्या ताब्यांत घेण्याला आतां जवळीं धोडे दिवतांची अवधी आहे समायची ! जाणची ता. ६ फेब्रुवारी-आपली तीन महिने आहेत. "

" होय, पत्र त्या बाईनें असें सांगितलें आहे कीं, तें पत्र जरी ता. १ मेच्या माझ्या स्वाधीन केले तरी तुजें. पत्र दिवत तें उघड-

मळिनीची कडा मजल आहे. कारण त्या रांग दिवसांत माझ्या बालकांमैकी कोणी तरी वेळून मला येथून वेळून जाण्याचा संभव आहे. मर कोणी त्या रांग दिवसांत आले नाही तर वा० ५ मे १९०८ रोजी मी ते पच फोडायें व मला योग्य दिसेल त्याप्रमाणें करावें. परंतु त्या मोहोरबंद वेळेच्या पेटीत मी एक पच माझ्या पाळक्याने ठेविलें आहे. त्या उभावर बसून मी मागावें अशी माझ्या पाळकाची इच्छा आहे.”

“ ती पेटी तु पाहिळी आहेत काय ? ”

“ होय. ती पेटी फार मोठी आहे. शिवाय फारच जड आहे. गेल्या वर्षी आश्रमाची दुस्तरी चालली होती त्या वेळीं ती पेटी उचलण्याकरितां सहा नोकर लागले असें माई सांगव होती.

मळिनीने सांगितलेली हकीकत ऐकून हेमचंद्रबाबू मराच वेळ विचारांत मग होता. आपली हकीकत ऐकून बाबूचें मन उद्दिग्ध झालें हे आहून विषय बदलण्याच्या उद्देशानें मळिनी सज्जनी, “ पच नहे, तुम्हीं बदलपासून वेगळे कां निघाव ? ”

“ वेगळ्या कुठें निघालों आहे ! त्यांनीं दुसरे सज्ज केले त्यापूर्वी दोन महिने कॉलेजच्या रेसिडेन्सीमध्ये रहात होतो पण तेथें मला फार वास्त होऊं लागला म्हणून त्यांना विचारून तेथेंच जवळ एक स्वतंत्र घर घेतलें. पुढें पिताजी कलकत्त्यास गेले आणि सज्ज करवून आले तेव्हांपासून मी त्या स्वतंत्र घरावर राहूं लागलों, घर घेतलें तेव्हीं हकीकतीं झीक केले. कारण झगल मातेचें आणि माझे कांहीं

पत्नीवर नाही, जेव्हा जाली विरुद्ध जाते—ही वस्तु असून स्वभावानी
जातून एककल्ली आहे.”

“वा: मग आपणाला दुसऱ्याच्या स्वभावानी बरीच पारस आहे
सुखाबरी ! तांबा काही बडे, माझा स्वभाव कसा आहे तो ?”

“तुझा का ?” हेमचंद्र बाबूने आजुबाजूला पाहिले—आणि
मछिनीला आपल्या कबळ ओढून तिच्या बालाचे पुढे घेऊन तो
पुढे सगळा “वसं हे मोठे आहे, वसाच तुझा स्वभाव.”

मछिनी त्याच्याकडे विरक्या नजरेने पाहून स्थित बदल करून स-
गळी, “पण तुझी माझी हकीकत ऐकून मला काय सांगणार होय ?”

क्षणभर विचार करून हेमचंद्रबाबू सगळा “तुझी हकीकत ऐ-
कून मी पूर्वी केलेला माझा विचार आता बदलता. मी आता दुसऱ्या
विचार केला आहे.”

“कुठला ?” वक्तव्याने मछिनीने विचारले.

“हे पण तुझ्या ताब्यांत आल्यावर पांच दिवसपर्यंत तुला सांभि-
तल्याप्रमाणे तुझा कोणी पाळक येतो की काय, माचीतुं काट पहावीस;
आणि जर कोणी आले नाही तर मग मी तुला घेऊन जाईन. मी
तुझा पाळक—तुझा जन्माचा मित्र झाले अशी तुझी इच्छा आहे की?”

“हा काय मेळा भडताच मध ! आपण माझे जन्माचे मित्र झाल-
ाचकी मी भाग्याची कुठे आहे. मजसारख्या निराश्रित मुलीवर
आपल्या बहितांची संमति करी—”

“मछिनी तुझी संमति व्यक्तत्वावर खाली काही जाई की,

मिठाई माफा सुसाऊड कधीह येजार नाहीत—मम नलिनी, उवा
पुण्या व्यवस्थापक बाईला विचार ना ? ”

“ काय ? ”

“ की, ता. १ मे पासून ता. ५ मे पर्यंत जर कोणी पालक
तुला नेण्याकरिता आला नाही तर पालक या नात्याने मी तुला बरी
वेडन आंवे. ”

“ बरे ”

हेमचंद्रबाबूने आपल्या सितांतील बड्याळ काढून पाहिले. त्याच
साडेसहा वाजले होते. ते पाहून तो सणाला, “ बरे तर नलिनी, आता
फार वेळ झाला. मला आप्याची परवानगी ? ”

नलिनीने त्याच्याकडे प्रेमयुक्त नजरेने पाहिले आणि त्याला जा-
ण्याची परवानगी आपल्या नेत्रक्षुणेने दिली.

दुसऱ्या दिवशी हेमचंद्रबाबू अनाथबालिकाश्रमाच्या व्यवस्थापक
बाईला भेटला आणि नलिनीविषयी आपले पुढले सर्व विचार तिच्या
सांगितले. हेमचंद्रबाबूसारखा विद्वान नलिनीचा पालक होऊ इच्छितो
हे पाहून व्यवस्थापक बाईला फार आनंद झाला. कारण अली-
कडे नलिनीविषयी तिला फार काळजी लागली होती. इतकी बरे
आश्रमांत राहिलेल्या त्या प्रेमळ मुलीला कोणी पालक असू नये; याचे
राहून राहून तिला फार वाईट वाटे. नलिनीला आश्रमांत ठेवतांना
विष्णू बरोबर ठेवलेल्या त्या मोहोरबंद पेटीचा अग्रिण सील केलेल्या
त्या पत्राचा विचार करित नलिनीच्या कांहीं तरी मूढ असावे असे

सर्व आश्रमांवील मंडळींना सादे, नळिणी हा रंगी युगिन्सिटीयस प्रवेश परिक्षेला जाणार होती. ती सात्रीने पास होऊन आश्रमाचे नांव रंगारंगपाळा आशील अशी सर्व आश्रमवासी मंडळींना सांगी होती परंतु मध्यवरी सील पत्राची भागमंड जलतल्यामुळे मे महिन्यांत ते पत्र वाचून त्यांचे घर कांहीं प्रतिकूल गोष्टीचा उल्लास झाला तर कदाचित ती परिक्षेला बसणार सुखां नाही अशी जी काळजी त्यांना वाटत होती, ती हेमचंद्र बाबूमुळे आतां दूर झाली. कारण हेमचंद्र बाबूसारखा विद्वान् पालक घर विला शेकून जाईल; तर तो त्या प्रसंगी अशी प्रतिकूल गोष्टी असल्या तरी सात्रीने तिजकडून प्रवेश परीक्षा करवील अशी आशा होती.

व्यवस्थापक बाईकडून आपल्या सजण्याला रुझर मिळेल किंवा नाही याची हेमचंद्र बाबूला शंकाच होती. कारण किती झाले तरी तो परक! परंतु त्याच्या सजण्याला छवकर रुझर मिळून शिवाय त्याने एका निराश्रित मुलीला आश्रम देण्याचे वास्तविकेच्या पैसांवरून आश्रमाच्या व्यवस्थापक बाईकडून झालेल्या गौरवामुळे त्याला फार आनंद झाला. तो उत्सासवृत्तीने बाईचा निरोप घेऊन सोलीबाहेर पडला. नळिणी दरवाज्याजवळ उभी राहून आहून आलील सर्व भाषण ऐकत होती. हेमचंद्र बाबू बाहेर येतांना पाहून तिने किंचित् हास्यवदनाने त्यांच्याकडे पाहिले. व्यवस्थापक बाईनरोबर आपले काय भाषण झाले त्याची नळिणीजवळ पुनरावृत्ति करण्याची हेमचंद्र बाबूला जरूरी पडली नाही.

प्रकरण २ रे.

संकरांत टाकणारे पत्र.

हे मर्चंड बाबूला जगांत पातिकाभवांतील व्यवस्थापकांनीं म-
तिनीचा पातक होण्यास रुकार दिव्वासा अडीच महिने हो-
तले होते. आज आसीं बाबकांत विश्वायवायेजवळ नेण्याचा विचार केला
आहे. मनु दिनेशचंद्र बोस ज्या घरांत रहाय होवा तें घर दुमजती
असून घरासभोंवती बरीच नैवे ओसाड पडलेल्या कपोंडामध्ये शिंतला
बाईने—दिनेशचंद्र बाबूच्या हिंसीय पत्नीने—मनोहरता बनीचा स-
वार केला होवा. घरांत सर्वत्र स्फुपक अतूष अनोजस्वी मनुष्यास
मध्यमदर्शनीं तें घर कोणावरी युरोपियन गृहस्थाचें असाचें असें वाटे.
दिनेशचंद्र बाबू पुण्यांत आल्यापासून अडतीचा बंदा करित असे.
त्या बंधांत तो बराच मग्न झाला होवा. होय नाही तरी त्याच्या
जवळ कलकत्याहून येवनाच मुळीं तीस चालीस हजारोंची माग
होती. बावेळीं तो पन्नाशीच्या घरांत होता. त्याच्या लांब दाढीमुळे
त्याचा चेहरा विशेष मंत्रीर दिसत असे.

दिनेशचंद्र बाबूला सर्व सुख अनुकूल होते. हेमचंद्रसारखा स-
शिक्षित मुक्ता, शिंतलाबाईसारखी सुंदर प्रेमी बायको आणि
मुक्ताक पैसा ! अशा सुखसुखात तो असीं सुख नये तर काय समाजे

नम ले ! वाचकही ! आपणा महे हुकूम-ती पहा ! शीतळाबाई, आपल्या पितामहस्य मर्मांत भागाप्रकारेचें वर्क वितर्क व आपल्या प्रतिश-
वावर काय संकट आले आहे याबद्दल कल्पना विकल्पना करीत अस्व-
स्थपणे तमळ्या घरभर घिरट्या घालीत आहे. पुष्कळ वेळां आपल्या-
वर आलेल्या संकटाचें पूर्ण स्वरूप दिसून आले नाहीं, तरी मनाची
अशी साक्ष पटव असते कीं, आपणावर सरोवरच कांहींतरी भयंकर
संकट कोसळणार ! त्याचप्रमाणें शीतळेची स्थिति झाडी होची. ती
घरचेवर दर्याच्याकडे बाई, पुनः निराश होऊन दिवाणस्थान्यांत
फिरे. असें तिचें आपल्या पतीच्या बाटेकडे सारसैं लक्ष होतें. दिने-
शचंद्र बाबू सकाळीं बाहेर गेला होता; तो अद्यापि परत आला नव्हता.
मोकरानें दोन चारदां जेवणाची धर्ती दिली परंतु पति जेवून गेलां
नसल्यामुळे विवाह्या शीतळेला सर्वत्र दिवस उपवास पडला होता.
तिच्या मनाची ही अशी तारखी तळमळ झळण्याचें कारणां समज-
ण्याची वाचकांना घाई झाली असेल हें आसी जाणून आहों, परंतु
आपचा नाइलाज आहे. कारण दिनेशचंद्र बाबू वरीं आस्थाशिवाय
शीतळेच्या पितेचें सर्वे कारण समजणें अगदीं अशक्य.

इकडे संध्याकाळ झाला. दिवसाचा प्रकाश कमी कमी होत जाऊन
जों जों एक क्षण अधिक अधिक होऊं लागला तों तों काळजीचा
वेडा जास्त पडत जाऊन शीतळेच्या काळजाला पीळ पडत चालला. ती
प्रविष्टासारखी दिवाणस्थान्यांत फिरतां फिरतां आपल्या पतीच्या त्रासगी
सोकीव गेली. त्या दबेवर तिच्या मनाला छानजाच्या दुसऱ्या एका

मोदीची विळा एकाएकी जाळवण सली. काळ दिनेशचंद्रबाबू आपल्या खासगी सोलीत असलेल्या देवळाच्या खणात देवळेच्या काही एक वस्तूकडे पाहून लांबच लांब मुस्कारे टाकतांना तिने पुष्कळदा पाहिले होते. आपल्या पतीला दुःख देणारी अशी काय वस्तु देवळाच्या खणांत आहे हे पाहण्याचा तिने पुष्कळदा प्रयत्न केला होता. परंतु दिनेशचंद्र बाबू त्या खणाला कुठून काढून त्याची किंही नेहमी आपल्याजवळ बाळगीत असे, त्यामुळे त्या खणांत काय आहे हे अद्यापपर्यंत शीतलेला कळले नव्हते. बरील मोदीची आठवण होणांर विळा सकाळीं घडलेल्या दुसऱ्या एका गोष्टीची आठवण सली. दिनेशचंद्र बाबूला सकाळीं एक पत्र आले होते. त्या वेळीं ती त्याच्या जवळच उभी होती. पत्रावर पाहण्या शानें एक कोपऱ्यांत ' १ मे १९०८ ' अशी स्पष्ट तारीख लिहिली होती. त्याकडे लक्ष जातांच दिनेशचंद्र बाबूने तोंड काळे ठिळर पडले. त्याने ' हाम ' खणून आपल्या कपाळावर जोराने हात मारून घेतला आणि तडक आपल्या खासगी सोलीची वाट धरली. हे सर्व झाले तेने पाहिले होते. तीहि त्याच्या मागून सोलीत जाऊ लागली. परंतु त्याने विळा आत येण्याची मनाई केली. सोलीच्या दरवाज्याच्या आतून कडी लावून बराच वेळ तो आत बसला होता. शीतलेला दरवाज्याच्या फर्दीतून कानोसा घेत होती. देवळावर जोरा जोराने हात हापटल्याचा आवाज ऐकून ती घाबरली आणि तेन्हांपासून पती विषयी विवेने विच्या हदमांड धर केले. शिवाय पंधरा दिवसांपासून

त्याच्या कुशीतही बराच फरक पडला होता. अलीकडे तो आपला बराच वेळ खासानी सोडीत घालून घालत असतो. शिवाय पूर्वीपणाने तिच्या बरोबर तो थंड बोलतही नसे. असा हा त्याच्या कुशीत फरक पडण्याचे कारण तिने पुष्कळां त्याला विचारिले, परंतु उडवा-उडवीची उत्तरे देऊन तो तिला नम्र बसावयास लावी.

शीतला सोडीत गेल्यावर देवलावर किल्ली असलेली तिच्या दृष्टीस पडली. आज दिनेशचंद्र बाजू बाहेर जाणांना किल्ली तिसरां टाकण्याला विचारला होता. तिने लवकर लवकर सोडीचा दरवाजा आंतून बंद करून पहिल्याने देवलाचा लवण उघडला, त्यांत तिच्या दृष्टीस काय पडले ? फक्त दोनच वस्तु ! एका मोठ्या कागदावर मोठ्या अक्षरांत ' १ मे १९०८ ' व बाजूला एक लहानशी चोपडी. हा दोन वस्तु त्या लवणांत होत्या. आंव काय लिहिले आहे ते पाहण्याच्या उद्देशाने तिने चाईचाईने चोपडी उघडली. पहिल्या पानावर ' १ मे १८९९ ' ही तारीख लिहिली होती. आणि पुढे त्या तारखेवरून एक एक दिवस वजा केला होता. हे काय गौडबंगाल आहे माची तिला काहीच कल्पना होईना. पलीकड आलेल्या सकाळच्या पन्नावर कोप-
न्यांत ' १ मे १९०८ ' तारीख आणि देवलाच्या लवणांतही तीच ता-
रीख असून त्या तारखेकडे पाहतांच आपला पती इतका कधी कां
झाला ? असें हा तारखेत काय मूढ आहे ? ते तिला कळेना. ती त्या
चोपडीकडे पहात विचार करीत स्वप्न उभी होती. सकाळी पन्ना
वेतांच दिनेशचंद्र बाजूच्या झालेल्या स्थितीचे विषय तिच्या होळ्या

पुढें येतांच तिच्या विचारांचा जोष बदलला. त्या तारलेत काहीं तरी बूड-भयंकर गूड असतार्हे असें तिला वाटूं लागलें. पहाबरीस ' १ मे १९०८ ' तारीख बाबून पतीनें आपल्या कपाळावर घातून घेतलेल्या हाताची आठवण होतांच आपल्या पतीवर कांहीं तरी अनिवार संकट आलें असतार्हे आणि त्या संकटाचा संबंध बास वर्षापूर्वीपासून सजजे चोपडींत तिहिलेल्या ' १ मे १८९६ ' बरोबर साधीनें असल्या पाहिजे असेंहि तिचें मन तिला सांगूं लागलें. इतक्या वर्षां पूर्वी दिनेशचंदावर काय संकट आलें होतें तें कळण्याला तिला कांहींच मार्ग नव्हता; कारण तिचें त्याच्या बरोबर लग्न होऊन सारी दोनच वर्षे झाली होती. ' १ मे १८९६ ' ची हकीकत कळली की, आतां काय संकट आलें आहे तें आपोआप कळेल, परंतु ती बारा वर्षांपूर्वीची हकीकत कळण्याला काय उपाय सोडावा हें तिला कळेना. ती बराच वेळ टेबलावर डोकें टेंकून विचारांत पसळी होती. शेवटीं कांहींच विचार सुचेना, तेव्हां तिचें मन तिला आचरेनासे झालें. ती हळू हळू हुंदके देऊं लागली.

रात्रीचे नवें वाजले. शीतळा अश्रु माळीत त्या लासली सोलीव बसली होती. त्याच वेळीं दिनेशचंदा बाबू परत वरीं आला. दिवाय-स्थान्यांत कोणी नाहीं असें पाहून तो तडक बाडीवर मेला. तेव्हां सोलीव शिरचांच टेबलावर अगदीं बंद जळत असलेल्या दिव्याचा उजेड त्याच्या दुःस्थितीत चेहऱ्यावर पडला. त्याचे तोंड अगदीं निस्त्रिज दिसत होतें. जात येतांच तेथेंच असलेल्या कोबावर त्या

आइकन कर्म टाकिलें आणि शेवटी हातांनीं डोले बंद करून बरतून
 डोल को अगदीं स्वप्न पडला होता. थोड्या वेळानें तो उठला आणि
 कोचावर सारलें बसून आपल्या सिंहांतील एक एक त्यानें बाहेर
 काढलें. त्या पक्षांतील मजकुरांनैव तो इतका विचारात आला असावा
 असें वाटतें! कदाच कपालाचा आंघोरा घालून वीत तीनदां तो त्या
 पक्षांतील मजकूर वाची. पुनः तें पत्र साडीं गुळून त्यावर विचार
 करी. पुनः तें पत्र उचलून आपल्या हातांच खेई. मध्येच एकदम उठून
 इकडे तिकडे हिंडे. मध्येच सिटकी जबर जाऊन क्षणभर वेधें उभें
 राहून शून्यादृष्टीनें इकडे तिकडे पाही. हा त्याच्या वर्तनावरून त्या
 पत्राचे कांहींतरी पारंगत नासदायक अशी काळजी त्यास उत्पन्न झाली
 असावी, हे तर सास. शेवटीं त्यानें पुनः तें पत्र लक्ष्य देऊन वाचलें
 आणि त्याच्या विषयचा कलम शकण्याच्या उद्देशानें त्यानें त्या प-
 त्राचे दोन तुकडे केले, परंतु विचक्यांत त्याच्या मनांत काय आलें
 जसेल तें असो, त्यानें ते दोन तुकडे तसेच पुनः पाकिटांत बाळगून
 तें पाकीट आपल्या सिंहांत बाळूं लागला, इतक्यांत शीतळा आंव
 आली. तिळा पाहतांच चडकून तें पाकीट त्यानें आपल्या सिंहांत
 टाकिलें. आणि किंचित हास्य करून झाला, “ कां आज तोंड
 उतरलेतंसं दिसतं ? ”

दिनेशचंद्र बाबूचा प्रथम ऐक्यांच शीतलेळा अनावर हुंदका आला.
 विनं हुंदके देव देव आपलें झोळें त्याच्या सांगावर ठेविलें. बराच वेळ
 सोमई स्वप्न झोपी. थोड्या अर्धेला देव कमी झोपांच ती दीनवाक्या-

सारंगी दिनेशचंद्रबाबूच्या तोंडाकडे पाहून सगळी, “ मी-मी-मु-
मच्या पावां पडले—बला तुमच्या बित्तेंचें कारण सांगा. आज इतके
विवश तुम्हीं उडवाउडवी करतां परंतु माझी खात्री झाली आहे कीं,
आपणां सर्वांवर काहींतरी नक्कर संकट ओढवणें आहे. सकाळीं
मैं वच येतांय तुम्हीं ‘ हाय हाय ’ करीत कपाळावर कां हात मारून
बेतला—हें काय आहे ? सांगाहो सांगा, मला असें संशयांत नका
ठेवू—तुमचें दुःख तेंच माझें दुःख ना ! — ”

सजधर त्यानें शीतलेच्या केविल्याण्या चेहऱ्याकडे पाहिलें. खरी
मोह तिला सांगावी कीं नाहीं याचा तो आपल्याशीं विचार करित
होता. आपणावर आलेलें संकट जर हिला सांगितलें तर हिची काय
स्थिति होईल ! फक्त आपल्या वृत्तीत पडलेल्या फरकामुळे जर हिची
अशी स्थिति झाली आहे; तर मग हिला खरी मोह सांगितल्यावर
हिची स्थिति कोठल्या थराला जाईल ! असा विचार त्याच्या मनांत
बेळम सांतपजें मित्रा हात धरून तो सजाला, “ शीतले, मूं अशी
इशालदील काय झाली आहेत ! अह, माझे दुःख तुला मी सांगणार
नाहीं असं कसं होईल ? मी आतां तुला सर्व सांगणारच आहे आणि
तेवढ्याकरितां हेमबाळाच्या देखील येथें बोळाविलें आहे. तो आला
इतक्यांतच येथें येईल. ” सजधर थांबून तो पुढें सजाला “ मला
उद्यां पाववाचें आहे. ”

“ कुठें ? ” नवाबोत होऊन शीतलेनें एकदम विचारलें.

“ बांकपुरात. सकाळीं मला जें वच आलें होतें तें बांकपुराच्या

एका सावकाराचें आहे. हा पंधरा दिवसांत माझे सर्व 'मह' मणिकूल होऊन मला सर्वच तोटाच तोटा येऊ लागला आहे. त्या बांकपूरच्या सावकाराचें मला फार मोठे देणें आहे आणि म्याची तराजोड करणाकरितां त्यानें मला मुद्दाम बांकपुरास बोलाविलें आहे."

इतक्यांत हेमचंद्रबाबू आंत आला. त्याच्याकडे पाहून दिनेशचंद्र बाबू क्षणात्, "हेमबाबा, आतासह कोण इतकी राग केलीस?"

"आज आर्यभट्टांत 'मो * * * * * स्वदेश जागृती' कर लेवून होतें, तेथेंच मला फार वेळ झाला त्यामुळे तुमचा निरोप फार जशीतच पोहोचला."

"अरे! तुम्हाहि डोक्यांत हा 'स्वदेशी' बद्दल वेद आहे कां?—पण कां मलाच! जसाच वयस आलीं तसू ठेवित्यास केव्हांना केव्हां तरी आमचे मनोरथ साधीनें पूर्ण होऊन स्वराज्य रवीच्या शीतल छायेत आली वसू—पण तें जाऊं दे. मी तुला आज येथें बोलाविलें आहे त्याचें कारण फारच महत्वाचें आहे." दिनेशचंद्र बाबू उत्तरेन अवसान आणून गंभीरवणाचा आस पाहून बोलत होता. वास्तविक त्याच्या मनांत जें प्रत्यक्ष काहूर चाटलें होतें तें त्याचें त्याच्याच माहित. "मी तुला येथें बोलाविण्याचें कारण, उघा मला येथून कलकत्त्यास पाण्याकरितां निवावयाचें आहे. पण मी परत येईपर्यंत अमर मी तेथून तुलांला लिहिपर्यंत तूं घर सोडून कोठेहि जाऊं नयेस. बांकपूरच्या एका सावकाराचें मला आज एकदां फार निकडीचें पत्र आलें आहे. तेथें मला कळिलें" मला

पेहोचलेच पाहिजे. समूह उघां सकाळीं नी येथूच निघजार. आम्ही
 त्याकडे 'पत्रिका' पत्र येत असले. त्या पत्रात तुम्ही पुढे काय
 करावयाचे ते दुसऱ्या तरस्तेला लिहीन. नी कुठे आहे, काय करीत
 आहे वगैरे सर्व त्या पत्रावरून तुम्हाला कळेल. कदाचित् ता. २ ला
 माझे पत्र त्या वर्तमानपत्रात नच आले तर ता. ५ ला नी लावील
 परत येणार असे समजा. मी सा तेकूमध्ये माझी सर्व कागदपत्रे
 ठेविली आहेत. वर्तमानपत्रात माझे पत्र येताच सा तेकूमधून काय
 काढून त्यांतील तुम्हा आणि शीतळेच्या मांकाची पूर्वे तुम्ही ज्या
 आणि मी-मी-परत येईपर्यंत त्यांत लिहित्याप्रमाणे व्यवस्था करा.

मी परत येईपर्यंत 'हे-शब्द उच्चारणा दिनेशचंद्रबाबू बराच
 अहसळला. बोलतांना त्याच्या तोंडावर होत असलेला फरक शीतळा
 लक्ष देऊन पहात होती. आपल्या पतीने सांगितलेली हकिकत सही
 आहे किंवा खोटी आहे याचा ती आपल्या मनार्थीच निर्णय करत
 लागली. शेवटी पतीने सांगितले त्यांत कांहीं खरे व कांहीं खोटे आहे
 असे तिला वाटू लागले. इतक्यांत चोपहीत लिहिलेल्या '१ मे १८९६'
 तरस्तेची तिला ओठवण झाली. 'पंधरा दिवसांपासून व्यापारांत
 तूट येत आहे' हे व पतीने सांगितले व निव्वळ खोटे सांगितले
 कारण '१ मे १९०८' बरोबर '१ मे १८९६' चा निकट सं-
 बंध आहे, असे तिच्या मनाने पूर्ण घेतले होते. तेव्हां आतां पतीने
 व सांगितले ते केवळ आपली समजूत करण्याकरितां असे वाटून ती
 सजाली, " नाही, नाही, तुम्हाला बिकपुरात कायवाचे आहे ते खरे

परंतु तेथे सावकाराला भेटण्याचे जे निमित्त तुम्ही सांगता ते माग अगदी सोटे. माझे मन मला पूर्ण साक्ष देत आहे की, साक्षीने आग्यावर कांहीतरी भयंकर संकट येणार आहे. ”

सायब मातेचे भाषण ऐकून हेमचंद्रबाबू क्षणभर घोंटाळ्यात पडला. त्याने आपल्या पित्याकडे दृष्टी फिरविली तो त्याच्या छातीत धस्स झाले. शीतळेचे भाषण ऐकून दिनेशचंद्रबाबूचा चेहरा चिंचने व्यापून निस्तेज पडला होता. पित्याच्या चेहऱ्यातील हा भयंकर फरक पाहून त्याचे मन कचरले. पित्यावर कांही तरी संकट आले आहे असेंहि त्याला वाटले. तो बोलणार इतक्यात शीतला त्याच्याकडे पाहून सणाली, “ हेमचंद्रा, त्याच्या तोंडाकडे पाहून तुला देखील नाही करि कांही कल्पना होत ! ” पुनः ती आपल्या वतीकडे वळून सणाली, “ सांगा हो सांगा, असे काय करता ! ‘ १ मे १९०८ ’ चा आणि ‘ १ मे १८९६ ’ चा कांही संबंध साक्षीने— ”

शीतळेच्या तोंडून ‘ १ मे १८९६ ’ हे शब्द ऐकताच दिनेशचंद्रबाबूच्या अंगावर प्रीतीचे शहारे उठले. त्याने आश्चर्याने वज प्रीत प्रीत मध्येच विचारिले, “ तु—तु तुला क—कतं कळलं ! ”

“ सगळं सांगत्ये. वज पहिल्याने तुम्ही सां— ”

“ सांग, सांग, पहिल्याने पुं सांग. ”

“ आज मी आपल्या साक्षी सोलीत बसेल होत्ये. टेबल उबवेंच होतें त्याची मी पाहि— ”

3056 dt. 19.11.5

“ वस्तु, वस्तु, वस्तु, कळतं-कळतं ” असें सधून त्यानें दोन्ही हातांनीं तोंड झांकून घेतलें.

सर्वे खोलीत एकदम सामसुम झाली. बराचवेळ ते तिचेहि अगदीं स्तब्ध होते. पित्याची ती हृदयविदारक स्थिति पाहून हेमचंद्रबाबू अगदीं मळून गेला. पित्याला कोठस्या रीतीनें धीर पावा हेंच त्याला कळना. थोड्या वेळानें तो उठला आणि विनेशचंद्रबाबूच्या जवळ जाऊन सौम्यस्वरांत सजाला, “ पिताजी, माता सणते तसेंच जर काहीं आपणावर खरोखरच संकट आलें असेल तर आसांला देखील त्या दुःखाचे शोकेकरी होऊंदा. ”

उत्साहयुक्त सन्या घेवकळकळीनें हेमचंद्रबाबूनें उच्चारलेलें एकच वाक्य ऐकून विनेशचंद्रबाबूनें होळ्यांवरील हात काढले आणि क्षणभर त्या दोघांकडे पाहून तो कापण्या आवाजांत सजाला, “ हेम-बाळा, मी आतां तुलांला बें सांगितलें त्यापेक्षां मला काहींच आस्त सांगतां येत नाहीं. तूं-तुझी माता,—तुझीं दोघेहि चांगले सुशिक्षित आहांत. ”

दोघांनीं त्याच्याकडे पाहिले तों त्याची बरीच बरीच सौम्य दिसली. विनेशचंद्रबाबू पुढें सजाला “ बला, फार राव झाली. मला अद्यापि उघांशी तयारी करावयाची आहे. ”

मुलाबें एकच घेमी वाक्य ऐकून विनेशचंद्रबाबूच्या मनानें विश्रुत उचल घेतली. त्याच्या मनावर विद्युत् परिणाम झाला. क्षणापूर्वी जो भीतीनें गांमस्तन मेला होता त्याच विनेशचंद्रबाबूची चिंतामस्तक

हमचंद्रबाबूच्या. एका सन्या कळकळीने उच्चारलेल्या वाक्याने एक-
दम जाहीरी होऊन त्याच्या मनाला पुढे येऊन त्या संकटाचा तोंड
घेण्याचे धैर्य आले. तो शीतलेल्या निस्तेज चेहऱ्याकडे पाहून सगळा
“अशी तू कशी जमदीन बेदी, संकट संकट करून कां उभाच
आपल्या भिवाला वात करून घेतस ! चल,” हेमचंद्रबाबूकडे वळून
तो पुढे सगळा “हेमबाळा चल ऊठ पाहू तू.”

जेवतांना दिनेशबाबू बराच सुर्षित होता. त्याच्या आताच्या
आणि एका तासापूर्वीच्या वर्तनांत अमिनअस्मानाचा फरक पडला
होता. ज्याची थोड्या वेळापूर्वी अगदी केविलवाणी स्थिति झाली
होती तोच आता आपल्या मुलाबरोबर चालू पळवळीवर मोठ्या
आनंदाने भाषण करीत होता. वाचक हो ! हे असे त्याच्या वर्तनांत
फरक पडण्याला काय बरे कारण असेल ! हेमचंद्रबाबूने आणि
शीतलेने त्याच्या दुःखाचे बटिकरी होण्याची आपली इच्छा प्रदर्शित
केली लपून त्याच्या वर्तनांत फरक पडला असेल काय ? अर्थात्, त्या
शिवाय दुसरे काय कारण ? आपल्या मुलाने—आपल्या पत्नीने आप-
जावर आलेल्या संकटाची किंचितहि कल्पना नसतांना मोठ्या प्रेमाने,
कळकळीने आणि एकदिलाने त्या संकटाचा वाटा पागावा आणि
तेच संकट स्वतः भोगण्याला आपणाला जड जावे हा आपल्या
मनाच्या निर्वल्लेखी त्याला लज वाटून त्याच्या मनाने उचल लावी
वाच काय नवल ! अहाहा ! आपल्या आत्मजनांच्या सहानुभूतीच्या बंदी
शस्त्रांत अशी काय ईश्वराने जाड भरून ठेविली आहे बरे !

येवज्ज सास्यावर दिनेशचंद्रबाबू आपल्या सोर्तीत जाऊन बसला. दुसरा दिवस उज्याडेपर्यंत तो सारखा लिहीत होता. दिनेशचंद्रबाबू यमानें त्याच्या पासून तकाशें मैलांवर मुंबईत—भायलळ्यावर एका लहानशा सोर्तीत एक मनुष्य आपल्यापुढें एक पत्र ठेवून कपाळावर हात बेंडून सारखा विचार करीत स्वस्थ बसला होता. त्या मनुष्याला देखील दिनेशचंद्रबाबूयमानें तंकटांत टाकणारे एक पत्र आलें होतें.

प्रकरण ३ रें.

वारा वर्षापूर्वीचें वचन.

प्राकार क्षितिजावर येऊन तीन साडे तीन घटका सास्या होण्या. त्यानें आपलीं सुवर्णकिरणें दिनेशचंद्रबाबूच्या सिडकींतून आंत सोडिलीं. अद्यापि दिनेशचंद्रबाबू लिहीतच होता. शेवटीं इतकावेळ भ्रम करून लिहिलेले कामद त्यानें निरनिराळ्या दोन पाकिटांत घातले आणि तीं पाकिटे घेद करून त्यावर सील केलें. एका पत्रावर हेमचंद्रबाबूचें आणि दुसऱ्यावर शीतवेचें नांव लिहिलें होतें. सील करून सास्यावर त्या पत्राकडे पहाव तो आपल्याशींच लगाला, “सात !

इतलं सर्वं कम आटोपलं ! हीं दोन बरें, एक हेमबाळाकरिता आणि एक माझ्या लाडकीकरिता—बदाकदाचित् आमच्या इच्छेमार्गे न होतां आमचे लून पडले तर आमच्या लुनाची मातमी 'पत्रिका' पर्मांत प्रस्तर छापली जाईल. ती—माझ्या लुनाची दुःखन्यायक मातमी माझा हेमबाळ—माझी लाडकी बाचील. अरेरे ! देवा, काय हा मजवर विकट प्रसंग ! हीं बारा बरें बारा दिवसां मगार्जे क्षणांत निघून गेलीं. आणि हा संकटाचा दिवस येऊन ठेपला. हाय, हाय ! पण—पण—संकटाचा कां ? मी बचन दिलें आहेना ! मज आतां शोक करून काय अर्थ ! बारा वर्षांपूर्वीच हा प्रसंग मावयाचा पण माझें परीक्षेचलवत्तर ! देवा, त्या दिवसायमगार्जे हाही दिवस चुकल काय ? त्या गेलीं माझा गेल आला होवा पण काल आला नव्हता. परंतु आतां—आतां काय ? काल, गेल दोन्ही एकदमच आले आहेत. हा प्रसंग मला धीरानेंच सहन केला पाहिजे. त्या शिवाय मत्संवरच नाही. माझा हस्तलेख—माझें बचन अडकलें आहे—मी रापथ घेवली आहे ती मला वाळलीच पाहिजे. पण—पण हा धडा माझी लाडकी कत्ता सहन करील तो करो—माझ्या नंतर हेमबाळ तिला दुःख-छे, हेमबाळाविषयीं जत्ता संशय ! छे, छे, तो मोठा दयाळू अंतःकरणाचा आहे. तो कधीहि तिला अंतर देणार नाही. मी आतां केळी आहे तीच नववस्था योग्य केळी आहे. माझे सर्व हेतु तो सांगीतें पूर्ण करील. ”

इतक्यांत बडपालांत राहति ठेले पडले. ते रेंकतांच दिशेशब्द-

बाबू लडखडून आपल्या विचार सुट्टीतून आया झाला. त्याने ती दोन वर्षे आपल्या टेबलाच्या खोलीत ठेवून त्याला दोन स्वयं कुसुमें काढिली. थोड्या वेळाने त्याने टेबला खाली फाडून पुढे केलेल्या सर्व रही आणि त्यातमी कानदांना एकत्र करून काढे पेटवून आय लाविली. हां हां सजता त्या रही कानदांची राख रोंगळी झाली. सध्या त्या राखेच्या ढिगाकडे पाहून तो उठला. सर्व सोडीभर एकवार हरी पेंकून त्याने दरवाजा उघडला तो शीतला तेथेच दरवाज्यांत बसलेली त्याच्या हरीत पडली. सर्व राय विचारी शीतला आपल्या पतीची संकटांतून मुक्तता व्हावी सध्या तेथेच दरवाज्यांत बसून अनन्यभावे ईश्वराची कडव्या भाकीत होती. आपल्या पतीवर आतां काहीं तरी अनिष्ट प्रकार गुदरणार असा तिचा हृद समज झाला होता. ती आपल्या बाबरलेल्या मनाला धीर देण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करी परंतु तिचे सर्व यत्न निष्फळ होत. तिला दरवाजांत अंधू गाळतांना पाहून दिनेशचंद्रानू सजाला, “वेहे, तू हें काय वाडलें आहेस ! इतकें धांनवून आपल्याला गुला साठें तरी काय ! ” तेव्हा

पतीकडे पाहून तिने एकदम त्याच्या मळबाला मिठी मारिली. तिची छाती शोकाचे अनर्दी प्रत्यक्ष मेळी होती. तिच्याने स्पष्टपणे मोक्षयत देखील नव्हते. ती अस्पष्ट आवाजांत स्फुटत स्फुटत सजाली—
“मकाहो अंतं कलं ! तुमच्यावर—तुमच्यावर काहीं तरी खात्रीने नयं कर प्रसंग आला आहे—माझं मन मला सांगतं—तुम्ही आज कलकत्त्याला जातं वहा. तुमच्यापुढे ती रव

आज वर्षापूर्वीची तारीख वाचून बारीक बारीक सातत्यां पाहण्याचे आहे. मला कालपातून एकसारखी तळमळ लागून राहिली आहे. तुम्ही काही कितीही समजूत केलेली तरी तुमचा जीव सध्या धोक्यात आहे. मला सांगा—मी तुमच्या पायां पडते. आजपर्यंत कधीही नाही आणि आजच कां बरे जाते निघून होता सांगा—मुलांला माझ्या मळ्याची—”

दिनेशचंद्रबाबूने चटकन तिच्या तोंडावर हात दिला आणि तिच्या कोळण्यात अडथळा आणिला. स्वक्यात बाहेर टांगण्याचा आवाज ऐकू येऊ लागला. थोड्या वेळाने हेमचंद्रबाबू आत आला. त्याच्याकडे पाहून दिनेशचंद्रबाबू सज्जला, “टांगा आला वाटत ! मला तर, गाडीचा वेळ भरत आला ना ! हे बहा—हेमबाबा हिटा घर, थोडा वेळ सांभाळ, हिचे डोकें कांहीं आज ठिकाणावर नाही ” असें म्हणून कशीबशी त्याने शीतलेच्या हातून आपली मुटका करून घेतली.

सरोवरच त्यावेळी शीतलेची स्थिति फारच शोचनीय झाली होती. हेमचंद्रबाबूने तिचा हात धरून जवळच असलेल्या एका आगम स्तूचीवर तिचा बसविले. थोड्या वेळाने दिनेशचंद्रबाबू निघण्याच्या तयारीने कपडे करून तेथे आला. पतीची ती आपणाची तयारी पाहून शीतलेला हुंदके आवरेनासे झाले. ती मोठमोठ्याने हुंदके देऊ लागली. तिच्या त्या शोचनीय स्थितीकडे पाहून दिनेशचंद्रबाबूचा हृदय वेळ जुलमाने धरलेला वीर खूब लागला. त्याने चटकन तोंड फिरवून हेमचंद्रबाबूला बघूला येण्याची सूच केली. शेवे पिवाबुज बाहेर दिवाजस्तान्यात आले. आपल्या विशांतीत किल्ला काढून त्या

हेमचंद्रबाबूच्या स्वाधीन करून तो लजाला, हेमबाबा सापेकी एक किल्ली विजयबळ दे आणि एक तुंग आपल्याबळ देव. ता० २० च्या 'पत्रिके' त नाहें पत्र आपल्यावर तुसी रोचें मिळून देवल उक्ता. त्यांत तुमच्या नांवाचीं पत्रें तुलांला मिळतील. त्याप्रमाणें व्यवस्था करा. आणि तुला दुसरे एक सांगावयाचें आहे, जर 'पत्रिके' त नाहें पत्र आले नाही तर कोठल्याहि सवयीवर तुसीं देवल उक्ता नये आणि तुंही घरांतून कोठें जाऊ नये. तुज्या अग्रां विशेष सांगण्याची जल्दी नाही, पत्र हक्केच सांगतो कीं, तुं स्वयंला हा सध्याच्या स्वदेशी चळवळीबद्दल नीट जप. प्रलतेंच वेड होण्यांत भरवून घेऊन कांहीं प्रलतेंच करूं नको. कारण सध्या आपल्या कलकत्त्यांत हा स्वदेशीचें फारच स्थान माजळें आहे. बरं-तिला-तुमच्या मातेला नीट जप बरं. जातो बरं मी आतां. " असें संपून त्यानें घेताहे हेमचंद्रबाबूच्या पाठीवरून हात फिरविला. क्षणभर तो मोघळल्यासारखा तेथेंच उभा राहिला, मंदर तडक त्यासीं उतरून बाहेर उभा असलेल्या टांग्यांत जाऊन तो बसला.

दिनेशचंद्रबाबूबळ अंतावरच्या कपड्यांशिवाय एका विशांत कलकत्त्याहून पेण्याजाण्यापुरतें रेल्वे हाशील आणि एका विशांत घडयाळ व त्याला संकटांत टाकणारे ते पत्र होतें. गाडींत बसतांच माडी चालू झाली. आपलें अवसान लपुं नये संपून तो मिघतांना शीतलेला प्रेडला नाही. परंतु घराबासून माडी घाडी दूरवर गेल्यावर शीतलेला न प्रेडल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप वाटूं लागला. जिचे आज्ञावर हक्क

अल्पिन येव—इतकी उत्कट प्रती की, ज्या प्रतीमुळे काहीहि मान-
मुक्त नसता आपजावर येणाऱ्या संकटाची तिने सरी कल्पना केली. जिने
आजपर्यंत आपल्या सुखासाठी काही इतकीहि कसूर केली नाही अशा
त्या आपल्या मेची पळीची—शीतलेची आपण रोबटची—होय रोबटचीच
वेड घेतली नाही याबद्दल त्याचे मन त्याला साक लागले.

‘ १ मे १९०८. ’

दिनेशचंद्रबाबू घर लिहिलेल्या वारखेला दुपारी तीन वाजता बांक-
पराच्या स्टेशनवर उतरला. गाडीतून उतरतांना त्याची पावले जड
झाली. तो शुन्यमाने स्टेशनच्या बाहेर पडला. नियमित ठिकाणी जा-
ण्याला त्याला अद्यापि दोन तासांचा अवकाश होता. एखाद्या छाकट
मनुष्याप्रमाणे तो हळूहळू चालला असता पाठीमागून त्याच्या पाठीवर
कोणी तरी हलकेच स्पर्श केल्याचा त्याला भास झाला. त्याने मागे
वळून पाहिले.

“ दिनेशचंद्रा, मित्रा तू सा हतभामी माण्याला ओळखले ना-
हीस काय ? ”

“ को-ण-चंद्र— ”

“ होय मीच तो हतभामी शशिभूषण. ”

“ कोण शशिभूषण ! अहाहा ! आज बारा वर्षांनी ही आपली
वेड ! ”

असें लपून दोघांनीं एकमेकांला गोठालिंगन दिले. बाचकहो !
तुही शशिभूषणाला ओळखले काय ? चार दिवसांपासून मंचरीत—

आयसक्त्यावर रात्रीच्या उत्तरग्रहीत एक पत्र पुढे ठेऊन त्या पत्रावर अस्वस्थमनाने विचार करित बसलेला मनुष्य शशिशूचनच होता. दिनेशचंद्र आणि शशिशूचन ह्या दोघांना एकाच कामाकरिता नांकपुरात त्या विलक्षण संकटात दाकल्याच्या पत्राने बोलावून आणले होते. एकमेकांला आदिमन देऊन झाल्यावर ते एकमेक स्वस्थ उभे राहून एकमेकांकडे पाहू लागले, तो त्यांना आपल्या मुळच्या ऐक्याची परस्परांत सृष्ट पटू लागली. अशा रीतीने एकमेकांकडे पाहणे संपजे ते सत्वपरिज्ञानच होय. त्यावेळीं एक अंतःकरण दुसऱ्या अंतःकरणाशी ऐक्य पटवून घेत होते. परस्परावलोकनाने नेत्रांच्या द्वारे एक मन दुसऱ्या मनास “ आपण कोण होतो ? आतां कोण आहो ? आपली पूर्वी काय स्थिति होती ? आतां काय आहे ? आपण कोठे जातो ? आपणावर काय विकट प्रसंग आला आहे ? ” वगैरे एकमेकांचीं मनें एकमेकांला सांगत होती. व एकमेकांचीं मनें ते ग्रहण करित होती. अशा रीतीने मनाच्या ऐक्यप्राप्तीची साक्ष पूर्ण पटल्यावर शशिशूचनाने दिनेशचंद्राबाबूच्या तांघावर हात ठेविला आणि सजाला, “ दिनेशचंद्रा, मित्रा, तुझ्याकडे पाहणांच तूं मोठा निश्चयी मनाचा दिसतोस पण माझी स्थिति मात्र तुझ्या अवर्दीच उलट. माझ्या मनाच्या मनाला कूटल्या रीतीनें धीर घावा हेंच मुळीं मला कळत नाही अशी माझी विलक्षण स्थिति झाली आहे. मला जर सुबोधचंद्र बाळगें पत्र आले नसतें तर मी कधींहि येथें आलों नसलों. येथें येऊं नये असें मला पुष्कळां वाटतें. इतक्या मध्य अशी त्यानें न चुकतां बरोबर बोलून. आपणांस पत्र आ

चंदास्वातीत पहिले गुणपंडल.

विलें त्या अर्धी त्याला टाळाटाळ करजे स्वणजे उलट त्याच्या शेवोप
जर बालण्यासारखें आहे. जर आपण त्याला चुकविलें तर तो आपली
पाळे मुळें साक स्वखून काडील अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. मी त्याला
पूर्ण-पूर्ण ओळखून आहे. जर एण पुष्ता हेयबाळ कसा आहे ? तें
मला पहिल्यानें ऐकूं दे. आणि—आणि तूं मला बारा वर्षांपूर्वी दिलेल्या
वचनाप्रमाणें सर्व व्यवस्था केळीच असशील ? कीं विसरलास ! ”

शशिभूषणाकडून पहिलें वाक्य ऐकून त्यावर विमेशाबाबू विचार
करीत होता. शशिभूषणाच्या सजण्याप्रमाणें सत्तेस्वरूप कां आपण
निधायी वनाचे आहों हाच एक प्रश्न तो आपल्या मनार्थी पुनः पुनः
विचारी. त्यामुळें शशिभूषणाचें पुढलें भाषण त्याच्या लक्षांतहि आलें
नाहीं. परंतु त्याच्या शेंबट्या वाक्यांत उच्चारलेलें ‘ बारा वर्षांपूर्वी
दिलेल्या वचनाप्रमाणें ’ हे शब्द जुटपुटने त्याच्या कानावर आले तसां
तो बपावळा. त्यानें शंकाबुक्क नजरेनें शशिभूषणाकडे पाहून विचारलें.

“ काय ? तूं आतां ‘ बारा वर्षांपूर्वी वचनाचें ’ असें काय म्हणलेस ? ”

“ तुम्हा हेयबाळाविषयीं तूं दिलेलें वचन— ”

“ ह. समजलों, सखलों. त्या विषयीं तूं अकदीं केफकीर रहा.
त्याची सर्व व्यवस्था मी उद्यमभ्ये करून आलों आहे. पण-पण
कायरे शशिभूषण, आपणाला ज्या ठिकाणीं जायत्ये तें ठिकथण तुला
महिप आहे का ? ”

“ हो तुज नाही का माहीत ? सुशील आपलात्याच्या नामत्या
वडवला बराच-मुज नाहीच आठवण आपली पहिली वेळक त्या बराच

हाली होती ती ! मला वाटतं आप देखील तेंच घर नेमण्याचें काही
असतें असेल कीं, ज्या ठिकाणीं आपल्या भिमंछाची स्थापना झाली
त्याच ठिकाणीं तिचा शेवट करावा असा सुयोग्यचंझाचा बहुतकल्प
हेतु असावा. ”

बोलतां बोलतां ते दोघेवच भाजिक स्त्रीदमध्यें आले. जसें वसेल
तें पहलें घर जवळ येईल लागले तसें तसें त्यांच्या शब्देंच वादलाबरोबर
त्यांच्या छातींत भीतीचा एक एक जयंकर आघात होत होता. दोघेवच
आतां मुकठ्यानें पाउले होते. राहण्या घराच्या सोड्या दरवाज्याबरोबर
एक काळा धिप्पाड मनुष्य उभा होता. आमचे दोन मित्र दरवाज्या-
जवळ आवांज त्यानें “ कोण जाई ? ” असा दरवाज्याकडे केला.
शशिबुधरानें पुढें होऊन त्याच्या कानांत ‘ काता बर्षापूर्वीचे बचन ’
असे सुनेचे शब्द उच्चारले. लूज पट्यांच एकवेळ त्याच्याकडे चौकल
दृष्टीनें पाहून त्या स्वभावधारानें वरवाजा उघडला. बाहेरून जरी को-
वरवाजा मोडहजोड आणि कमकुमत दिशत होता तरी आंतून
त्याला जेलेंडी पट्या मारून वटाच मजबूत केला होता. आमचे दोन मित्र
आत येत्यावर त्या मनुष्यानें काढकण तो दरवाजा बंद केला. त्या
आवाजाबरोबर दोघांच्याहि छातींत परंरर लागले. आतां आपण काही
मुत्सूच्या जवळपास येऊन पहिलें असें त्यांचा वाटू लागले. त्या मनुष्याच्या
मागून जाताना त्यांच्या पाठण्याच्या गतीवरून असें वाटत होतें
कीं, दोघांनींहि आपले सर्व पैस दरवाज्याबाहेर ठेविले होते. त्यांनीं
तरीं तडतड कांता होती. दोघे हाकनें लाकूनकर त्या मनुष्यानें

त्यांना एका जोसाड पत्र प्रत्येकीत आणून उभे केले. तेथे असलेल्या एका टेबलावर त्यांची दृष्टी आताच त्या दोघांच्या तोंडून प्रीति-बुद्ध असलेल्या किंकाळी ऐकू आली. दोघांची प्रीतीने गाळण उडाली. त्यांच्या अंगावर प्रीतीने रोमांच उभे राहिले. टेबलावर असलेल्या वस्तुंकडे एक वेळ पाहून दोघांनी एकमेकांकडे पाहिले. ती वस्तु पाहून परस्परांची काय स्थिती झाली आहे ते परस्परांना कळले. दोघांची तोंडे अमर्दी कळाहीन झाली. इतकी प्रीति वाटण्यासारखी त्या टेबलावर होतं तरी काय ? दुसरे काय ! हा नश्वर जगाचा संबंध तोडणारी तीन वस्तुने होती.

टेबलाशिवाय त्या खोलीत तीन मोठक्या लुग्या अन्यवस्थित रीतीने टेबलासमोरील मोठल्या झोल्या. खोलीला मजबूत गंध मारलेल्या सहा भक्कम लिडक्या होत्या. त्या वेळी त्या सर्व बंद केलेल्या होत्या. खोलीत जो कांहीं उघेड पडला होता. तो एक लिडक्यावर असलेल्या झरोक्यातून येणारा अंधुक प्रकाश होता. शिवाय समोरासमोर दोन दरवाजे होते. पैकीं एकाला आतून मोठे कुळूप लाविले होते. आणि दुसऱ्या दरवाज्याने त्या मनुष्याने आपल्या दोन मित्रांना आंत आणले होते. दोघांपुढे दोन लुग्या कसून तो मनुष्य झाला, “ बाबूसाहेब, माझा घनी आवाज इतक्यात वेईड. आपजांत कांहीं पाहिजे असल्यास ते आणून देण्याचा मला माझ्या धन्याने हुकूम दिला आहे. मी आपणाकरिता काय करतं ? ” दोघां पैकीं एकानेहि उत्तर दिले नाही. त्याचे त्रासले ऐकून त्यांनी एकमेकांकडे शून्यदृष्टीने पाहिले. अशाच वेळ ते रास्ता

द्वारा बर्तीपुकीने वक्त.

पुस्तका प्रमाणें स्वल्प वक्तें होते. त्या वेळीं त्यांच्या मनांत काय विचार वाजतें होते तें समजणें फार कठीण होतें. रत्नमालदार मान खोलीस हकडून विकडे फिरव होता. थोड्या वेळानें दिनेशचंद्रनाचूनें आपलें घडघाल काढून त्यांत किती वाजतें तें पाहिलें. त्यांत नुकच साडेचार वाजतें होते. त्यानें घडघाल काढलेनें पाडून क्षशिभूषणनाचूनें त्यांच्याकडे प्रभार्थ हवीनें पाहिलें. त्यांच्या मनातील भाव ओळखून दिनेशचंद्रनाचूनें आपलें घडघाल त्यांच्या बाजूला फिरविलें. इतके व बोधे संतापून झाले होते. इतक्यांत बाहेर मोठा गळबला झाला. बाहेर काय झालें तें पाहण्याच्या उद्देशानें स्वस्तनकारानें हळूच दरवाजा उघडला, व बाहेर होकावून पाहिलें. बाहेर त्यांच्या हवीस काय पडलें असेल तें असो त्यानें बटकन आपलें होकें आंत कसून एकदां दरवाजा बंद करून घेतला. हळु हळु वाडतां वाडतां त्या गळबल्याला वंम्यानें स्वल्प आलें. थोड्या वेळानें एक मोठा प्रयंकर आवाज झाला. सर्व बाजूनीं मोठमोठ्या आरोंळ्या ऐकूं येऊं लागल्या. बाहेर काय गडबड चालूं आहे तें कळण्याला त्या दोघांना कांहींच मार्ग नव्हता. बराच वेळ लोटला. पक्षांत मुररर केलेला पांजाचा वेळ टळला. अद्यापि बाहेरचा गळबला बंद न होतां उलट आस्तन वाडत होता. दिनेशचंद्रनाचूनें पुनः आपलें घडघाल काढून पाहिलें आणि किती वाजतें तें पाहण्या करितां क्षशिभूषणाकडे त्यानें घडघाल फिरविलें. साडेपाच वाडून वेळ आहोत असें पक्षांवां क्षशिभूषणाकडे सुर्वावरून पाडकन उभ्या आणि प्रहारावर असलेल्या सनमाला मोरानें प्रणामा.

उघड दरवाजा, आतां आलीं सुबोधचंद्राचें तुझ्या घम्याचें कांहीं लक्ष-
 न्त नाही. आसांला नेमून दिलेल्या वेळीं आसीं हजर होतो. तो आला
 नाही, आतां आलीं त्याच्या वचनांतून मुक झालों. उघड दरवाजा
 आपणा करितां नेमलेली वेळ बुकल्यामुळे शशिभूषणनावूला बसव
 धीर आला होता. सुबोधचंद्र आतां जरी आला तरी आपण त्याच्या
 वचनाला कोठल्याहि रीतीनें बांधलेले नाही, असें दोघांनाहि वाटूं लागले.
 इतक्यांत बाहेरच्या दरवाज्यावर कोणी धका मारल्याचें आवाज
 झाला. त्या बरोबर पुनः दोघांचीं दोहें स्वरकन उतरलीं. थोड्या वेळा-
 पूर्वी जो त्यांना उतना धीर आला होता, तो जाऊन पुनः त्यांची छाती
 धडधडूं लागला. पहारेवाल्यानें हळूच दरवाजा उघडला. आतां आ-
 पल्या दृष्टीस सुबोधचंद्राच्या यमाचा चेहेरा पडणार असें दोघांना
 वाटलें. त्याचें हातपाय लटलट कांपत होते. सर्व शरीरांतून भीतीमुळे
 रक्त आढून त्याचें पाणी घासाच्या रुपानें बाहेर पडत होतें. त्याचें सर्व
 शरीर भिजून चिक झालें परंतु सुबोधचंद्रा ऐवजीं दुसराच एक मनुष्य
 घाबऱ्या घाबऱ्या आंत आला आणि एक फाटक्या कामवाचा तुकडा
 त्याच्या पुढें केला. ही काय गडबड आहे याचा त्यांना कांहींच समज
 पडेना. बराच वेळ ते चौबेजण एकमेकांकडे टकमका पहात होते.
 शेवटीं तो मनुष्य झणाला, "महाराज हा ज्या, हा कागद वाचून
 हेबांनीं दिला आहे." शशिभूषणानें तो कागद घेतला आणि वा-
 चला. कागद वाचतांच त्याच्या चोरेत पिल्लजण करक पडला. त्यानें
 एकदम दिनेशचंद्राच्या त्यांच्या सांपावर पावट मारून झटें, "विष"

बल, सारों मुवा एकदमि वचनातून मुक— ” दिनेराचंद्रबापूने त्यांच्या
हरण्याकडे काहीच लक्ष दिले नाही. त्यांच्या हातातून कागद घेऊन
तो बापू लायला—

‘जेनलेका जेई वेर अस्तरी मध्यांतरी सिध आले. सोनीं दुयनें कोरा
गोला घेऊला. नी सखी हाचें जेहे तुही आतां आ.

मुबोधचंद्र पाळ.

‘तुसी आतां जा. ’ हे एकच वाक्य, परंतु सा एकाच तीन
शब्दांच्या वाक्याने त्या दोघांना नवा जीव आला. दोघेही परस्परांकडे
बाई लागले. क्षणभराने त्यांच्या तोंडावर हास्य चमकू लागले.
शशिभूषणबापू चटकन दरवाज्याकडे वळला ते पाहून तो मनुष्य
संगाला “ महाशय, तुसांला आतां सा पुढल्या दरवाज्याने जातां
येणार नाही. कारण बाहेर पोलीसचा गराडा पडला आहे. नी तुसांला
दुसऱ्या वाटेने नेतों चला ” असें सणून तो चिठी घेऊन येणारा मनुष्य
पुढें झाला. त्यानें दक्षिणेकडील भिंतीजवळ जाऊन कोपऱ्यातीस कळ
सबली, त्याबरोबर भुयाराचा तोंर दुरवाजा उघडला. त्या गुप्त मार्गानें
ते निवेजण बाहेर पडले.

मुबोधचंद्र पाळ कोण ? तो कळनें जसमी साला ! पोलीसचा
गराडा कां पडला ? बगैरे बरेच प्रश्नचें वाचकांस मूढ पडले असेल.
तर त्यांची जिज्ञासा तृप्त करण्यासाठीं येथें थोडीशी हकीकत लिहिनें
ईष्ट आहे. पैकीं पहिला प्रश्न—मुबोधचंद्र पाळ कोण ? हे वाचकांस,
इतका वेळ जसें ते थांबले तसेंच पुढें थोडा वेळ थांबतील तर आतां
त तांज्यां मुबोधचंद्र पाळ स्वतःच आपली हकीकत त्यांना सांगीत

बाँव गोला कोणवा दुष्टाने कैकल्यामुळे तो जखमी झाला हे त्याच्याच
 जवाबदारीचा तयारी आहे. परंतु तो कोणी कैकला ? का कैकला ?
 हे मात्र आलाला माहित नाही. तरी देखील इतकी मोठ खरी की, त्या
 बाँव गोळ्यापासून गरीब बिबारे दोन युरोपियन पोलिस इन्स्पेक्टर
 प्रयत्न करून जखमी झाले. शिवाय तीन पोलिस आणि सुबोधचंद्र पाठ
 साधारण जखमी झाले. सुबोधचंद्र पाठ नेमलेल्या ठिकाणी येण्या-
 पूर्वी सुशील छापसान्यावर जमीन वारंट सुटले होते. ते जवाबदा-
 रीत दोन युरोपियन पोलिस इन्स्पेक्टर आणि चौबीस इत्यारबंद
 शिपाई आले होते. छापसान्याच्या सर्व बाजूंनी पोलिसांचा गराडा पड-
 त्यामुळे सुबोधचंद्र पाठला आव आण्यास मार्ग मिळाला. तेव्हा
 त्याने नेमलेल्या देवी आव सोडोवण्यासाठी बळबंदीने आव जा-
 वदाचा प्रयत्न केला सजून त्याला शिपायांनी कैद करून आपल्या
 इन्स्पेक्टर अवल नेले. इतक्यांत त्यांच्यामध्ये बाँव गोला येऊन पडला.

प्रकरण ४ वे.

हेमचंद्रबाबूची निराशा.

आ मंदारिथयाने देहभानरहित ते दोषे भिन्न नाहेर मोकळ्या
 हवेत आत्मावर पहिल्याने सुधारामनाथ एका उपाहार-
 सहाय पाऊन त्यांनी यथेष्ट कराल केला. पणदांडीतून

हेतुसंग्रहसूची

आनंद आज त्यांच्या वेड्यावर एकदम होला. त्यांच्या आनंदाचे बर्बाद कल्पनेशिवाय करणे सजजे मुमकिनच नव्हते. त्याची उपमा देण्यासारखी आहे. आपणावर आज काय प्रसंग आला होता. आता आपण कोठल्या स्थितीत आहो ? सुखीच आपल्यावर आलीचें वारंदा आल्यामुळे सुखोपचंदाचा मार्ग बंद झाला, त्या कारणाने आपल्या जिवावरचें संकट कसें टळले ? वगैरे विचार विनेशचंदाबाबूच्या मनांत येतात न येतात तो शीवछेची कृपि त्यांच्या होळ्यांपुढें आली. आपणावरचें आजचें संकट टळण्याला वर काहीं कारण असले तर तें आपल्या लाडक्या पत्नीची निःसीम पतिनिष्ठा हेंच होय, असें त्याला वाटूं लागले. तिच्या लष्कर पतिनिष्ठेमुळेच ईश्वर विषा सहाम्यकर्वा झाला असला पाहिजे आणि त्याचमुळे आजचें संकट टळून सुखोपचंदाच्या मार्गांत अमेक अडचळे आहे. वगैरे विचार त्यांच्या मनांत चालले होते. अद्यापि ते जबाबदारगृहांत कराळ करून स्वप्न मगानें थोड्या वेळापूर्वी अनुभवलेल्या गोष्टीचा आपल्या मनोर्शी विचार करीत बसले होते. शशि-सुखबाबूच्याहि मनांत विचारांची कमी गर्दी उडाली-होली असें नाहीं. पण ते-विचार एका निराळ्याच मार्गांने चालले होते. संकटांतून आपण स्वरोत्तरच मुक्त झालों किंवा नाहीं याचीच त्यांच्या भिन्न्या मनाला राहून राहून शंका वाटे. पुष्कळ वेळ विचार केल्यावर शेवटीं त्याला वाटूं लागले कीं स्वरोत्तरच आपण हा संकटांतून पूर्ण मुक्त झालों नाहीं. तो विनेशचंदाबाबूकडे बहून झाला, “ विनेशचंदा, आजच सुखोपचंदाच्या वचनांतून मुक्त झालों असें मुज वाटते काय ? ”

“होय, पण नाही—मी अद्यापि त्या गोडीचा विचारच मुळीं केला नाही. कां बरं ? तुला काय वाटतं ?”

“मला वाटतं, आणखी अद्यापि त्याच्या बचतातून मुक्त होऊ नये.”

“कारण ?”

“आपले प्रतिज्ञातेस त्याच्या जवळ आहेत ना ! जोंपर्यंत ते कायद त्याच्या जवळ आहेत तोंपर्यंत आपण त्याच्या बचतांतच आहोत. त्याचे आपणावर पूर्वीप्रमाणे स्वामित्व आहे. त्या कायदाची अंमलबजावणी त्याला वाटेत तेव्हा तो करू शकेल.”

“हो, अर्से तर खरंच.” बराच वेळाने होऊन त्याच्या स्वामित्व दिनेशचंद्रबानूने उत्तर दिले, “बरं पण आतां ते कायद आपण जवळ घेण्याला काय उपाय आहे ?”

“तेंच तर मुळीं मला कळत नाही. मी मघापासून एकसारखा विचार करीत आहे पण एकहि विचार सुचत नाही—”

“मग—मग आपण दोघेहि जाऊन त्याला भेटू आणि ते कायद—”

“छे, छे, अगदीं नांव मको काढूत—त्याच्यापुढे जाण्याला जाण्याला तर नाही मुला येव !”

अशिशूबानूने हक्या चांगडीने हात बर करून सरळें कीं, त्या ‘छे, छे, आणि अगदीं’ दोन शब्दांवरून त्याच्या शिष्या मनाची पूर्ण साथ पटली. बरीच शब्द उच्चारित असतां त्याच्या हातांतोळ कडिबा पेळ त्याची मून कुठला त्याचे भान देखील त्याच्या धर्तरे

वर्षी. बोवळ वेळाने दिनेशचंद्र सजाला “मन की वादून त्याच्या जवळून ते—आपल्या सहिचे—कामद घेऊन येतो.”

आपण प्रतिज्ञातल सा पुढे सुबोधचंद्र पाठजवळ ठेवणे आतां चोव्याचे आहे, असे शशिभूषणाच्या भाषणावरून त्याला वाटू लागले. आजचा दिवस अरी टळला तरी त्या कागदांचा उपयोग कव्हांही तशी येतांच सुबोधचंद्र करील असे त्याला वाटू लागले. एवढ्याकरितां आजच हरमयल करून येथे आल्यासारखे तिवका कागद आपल्या हस्तगत करून घेण्याचा त्याने विचार केला. तो परत घरी जाण्यादिथी पार उवावील झाला होता तरी त्या कागदांचे महत्त्व ऐकून आपले मन त्याला आवडून धरावे लागले. आपल्या बरोबर शशिभूषणानेहि यावे अशी त्याची इच्छा होती परंतु त्याच्या भाषणावरून त्याला वाटले की, आपण कितीहि जरी मयल केला तरी सुबोधचंद्राच्या पुढे तो कधीहि जाणार नाही.

“तुला साळा तर मग विचार ?” भीत भीत शशिभूषणाने विचारले.

“हो—म. साळा. पण—पण—कायरे शशिभूषणा आजच्या दिवसांतून आपण पार पडू असें तुला वाटले होतें कां ?”

“म्ह ! बाबा—आतां त्या गोष्टीचे मांव देखील काढूं नको. सेपटे कामद एकदां आपल्या हातीं आले कीं मन सर्व मिळवले !”

दोघे मित्र अन्नाहारसुद्धांतून बाहेर पडले. शशिभूषणाने दिनेशचंद्राबरोबर येणाने निरोप घेऊन सेवान्ना रस्त्यां धरला. तो हल्ली

जाह होईपयैत दिनेशचंद्र त्वाच्याकडे बहात होता. नीतर तो पुन्हां मार्गे वळला. सुबोधचंद्र पातया त्याने पुष्कळ शोध केला परंतु त्वाच्या कोठेंच पत्ता लागेना. शेवटीं सुरीस छापसान्याच्या मागील गडच्या घरांत जाऊन एक वेळ शोध करून पहावा, या उद्देशानें तो मज्जिब स्ट्रीटमध्ये वळला. छापसान्याच्या कपोंडांत अद्यापि पोलिसचा पहारा होताच. दिनेशचंद्रबाबूनें छापसान्याच्या कपोंडाला दोम वेळा चकर मारिली परंतु आंग जाण्याला त्याला मार्ग मिलेना. दिनेशचंद्र बाबू पहिल्यानें छापसान्यावरून जातांना त्याला एका पोलिस सव-इन्स्पेक्टरानें पाहिलें. पुन्हां जेव्हां तो छापसान्यावरून जाई लागला तेव्हां त्या इन्स्पेक्टराला थोडासा त्याचा संशय आला. मित्त्या खेपेला माघ दिनेशचंद्रबाबूला जातांना बाहून त्याचा संशय हट झाला. तो आपल्या जाग्यावरून उठला आणि बरोबर दोन पोलिस घेऊन दिनेशचंद्रबाबूसमोर जाऊन उभा राहिला.

“तू कोण आहेस ? मला तुझा संशय आला आहे. उभा रहा. आसांला तुम्ही सडपी घेतली पाहिजे.”

हे नवीन उपस्थित झालेले नवे सबांड बाहून दिनेशचंद्रबाबू गोंधळून गेला. इन्स्पेक्टर साहेबाची आज्ञा होताच मग येथें उशीर कसला ! पोलिस शिपायांनीं त्याला वेरले आणि सडपीचें काम सुरू केले. सडपींत एक बड्याळ, एक पय आणि काहीं सैते शिपायांनीं त्याच्या सिंसाकून बाहेर काढले. सब इन्स्पेक्टरानें तें पय बाबून पाहिलें. परंतु त्या पयाचा त्याला कांहींच अर्थ नव्हतेना. तेव्हां तो

संवाळा, “सा पयापत्तन जसे दितले कीं, तुसांला आज सुयोग्येच
वाळ मांवाच्या घटस्थाने येथे बोलाविले आहे आणि त्या प्रमाणे तुसी
येथे आहां अहांत परंतु सध्या तुसीं ज्या जागे तर्जोवती फिरतां त्या
जागेचा सरकारचा संशय आत्मापत्तन येथे सध्या जरी बसली आहे,
तेथे तुसांला सोडतां वेत नाही.”

“पण साहेब, मी येथे सहज—”

“तुसांला जें कांहीं सांगावयाचें असेल तें उघा मॉण्डिस्ट्रेट साहे-
बांपुढें सांगा. सांगा पुढें नांव काय ?”

विनेशचंद्राचार्यने पुष्कळ रीतीने त्याला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न
केला परंतु त्याचा कांहींच उपयोग झाला नाही. पोलिस सभ इन्वे-
स्ट्रानें त्याचें नांव आपल्या नोटबुकांत लिहून घेऊन त्याला मेडावर
गेण्याविषयीं शिपायांस सांगितलें.

काय विचान्याची ही देवा ! दुसऱ्या दिवशीं विनेशचंद्राचार्यला मॉण्डि-
स्ट्रेट साहेबापुढें उभे करण्यांत आलें परंतु त्या दिवशीं लटम्यांची यदीं
जसल्यामुळें त्याचा लटका पुढल्या दिवसावर डकलला. विचान्याला
आणखी एक दिवस मेडावर रहावें लागलें. पुनः दुसऱ्या दिवशीं त्याचा
लटका मॉण्डिस्ट्रेट साहेबापुढें उभा राहिला. “उलट सुलट फेर तवा-
सजी करून जंग जंग पछाडलें परंतु त्याच्यावर पिनलकोडाचें कोर्टलेंच
कलम लागूं पडेना, त्यामुळें नाइलाज होऊन विनेशचंद्राचार्यला सोडून
देवें मॉण्डिस्ट्रेट साहेबांना श्राव पडलें. परंतु जादा जादा आपल्या ल-

सभी निमग्न होकर एक-दूसरे के भविष्य के स्वप्नों में नष्ट हो गए. 'दुर्लभ' पुन्हा असा संक्षमाच्या छत्वांच सांगडला तर सुष बाद राखून देवा. ता. ५ ला आपण परत येतो असे घरी सांगून ठेविले होते. परंतु मध्यवर्ती हे अकल्पित उचाह उपस्थित झाल्यामुळे दिनेशचंद्र बाबूला पुण्यांच येण्याला दोन दिवस विलंब झाला. विचाराने त्यांच्याकरिता इतका त्रास झाला ते काम चार झाले असले तरी त्यांच्याला काहीच वाटले ना. परंतु तेही नाही. शेवटी त्याला सुषो-धचंद्र पाळची भेट न होत परत यावे लागले. आपला पति सुखरूप परत घरी आलेला पाहून शीतलेचा जीव शांत झाला. हेमचंद्रबाबू आपल्या पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे तो परत घरी येईपर्यंत दहा जवळ दिवस घराच्या बाहेर देखील पडला नाही. नत्तिनीला भेटण्याविषयी त्याने मन फार उत्कंठित झाले होते, परंतु करतो काय ? पितृआज्ञा. पित्याच्या बचनाने तो गुंतला होता. घरातून जाता येईना म्हणून चार दिवसांपूर्वी त्याने नत्तिनीच्या मागे एक पत्र अनाथनालिकाभ्रमांत पाठविले होते परंतु अद्यापि त्या पत्राचे उत्तर आले नव्हते. त्यामुळे त्याच्या मनाला एकसारखी दुरदुर लावली होती. आपल्या पत्नीच्या उत्तराला नत्तिनी इतके दिवस साबील असे त्याला वाटले नव्हते. शेवटी चार दिवस लोटले तेव्हा तिने सावित्रकाभ्रमांने कोणी तरी तिचा पाळक येऊन तिला येऊन मेला असेल असे त्याला वाटू लागले. सरोत्तराच जर ती आपल्या पाळकाबरोबर गेली असेल तर जाण्या-पूर्वी निदान पत्रातून आपल्या कळवावयाचे तरी होते. असे विचार

त्याच्या मनांत येताच आपल्या बराचो पैसा नशिनीकडे माहिती नोंदी. बाकी त्याला आठवण साती. अशी स्थिति जर होती तर तिने काय लिहावे कसे ? आणि पाठबावे तरी कोठल्या पत्परवर ? आपण न-
लिनीला पैसा दिल्या नाही त्याबद्दल हेमचंद्राबाबूला फार वाईट वा-
टले. पित्याच्या आज्ञेवरून वहा अकरा दिवस आपणाळा घराबाहेर
पडता येणार नाही असे जर त्याला पूर्वीच कळते तर आपणाकडून
शक्य तितकी व्यवस्था त्याने करून ठेविली असती. परंतु आता
काय ? वेळ निघून गेली. तो आपल्या पित्याची रात्रंदिवस मार्गम-
निका करीत होता. शेवटी एकदाचा त्याचा पिता दिनेशचंद्राबाबू
घरी आला.

दिनेशचंद्राबाबू कलकत्त्याहून आला त्याच दिवशी संध्याकाळी
हेमचंद्र अनाथबालिकाश्रमांत नशिनीच्या भेटीकरिता गेला. बा-
नेव नेहमीच्या जागेवर नशिनी त्याला कोठेच विसेना. तेव्हाच त्याचे
मन कबरले. आपल्याला जो संशय आला तो सारा असे त्याला वाटू
लागले. नशिनी कोठे आहे ? किंवा कोणी नेले ? केव्हा नेले ? हे
आश्रमांतील सर्वजण भेटस्वाशिवाय कळण्याला दुसरा मार्गच नव्हता.
त्याने आश्रमांत आऊन चौकशी केली तेव्हा व्यवस्थापक बाईने ' न-
शिनी ता. ४ ला आपल्या पांलका बरोबर गेली ' असे सांगितले.

“ तिच्या पांलकाने किंवा कोठे नेले ? ”

“ ते काही माहिती नाही. ”

“ तिने आपला पैसा दिल्या आहे काय ? ”

“ नहीं. शिवाय कुछ-कुछ ही नष्ट-नाशित भूत-भयानक से कुछ ही हैं. वही बलिनीला लिखिले, ती नेत्यामुळे रक्त तुलांज राखन-राखे रहिले आहे ” असे लग्न तिने टेबलाच्या सजावटून वन-वन-वन हेमचंद्रबाबूच्या स्वाधीन केले.

“ वता वेण्याविषयी तुम्ही विद्या विचारले— ”

“ हो, विचारले तर ! परंतु तिचा राजक सगळा की, मी आ-
ज-आज कार लावण्या प्रवासातून आले आहे. अद्यापि माझी नीट ज-
वस्था लागलेली नाही. त्यामुळे मला वता देवा येत नाही. सपून मी
पुनर दिली आहे. अनेक-अनेक माझी नीट जवस्था लागली आहे. आ-
ज-आज मला मला वता मी अवस्थ कळविले. ”

“ वर वन की कोठे नेली असावी असा आपला तर्क आहे. ”
श्रीकांत नेत्याने हेमचंद्रबाबू सगळा.

“ हो. मां वता कांहींच तर्क वाटत नाही. तिचा वता न वि-
द्या-व्याप्तमुळे मलाही कार वाटत वाटते. कारण आभवांवीत ती. पहिली
मुलगी. शिवाय इतरही वने राहून आभवांवा तिचा कांहींही उपरोक्त
न-होता की नेली हे त्यांत विशेष. वता मी सांगिते प्रवेश परीक्षा पास
झाली असावी आणि त्यामुळे आभवांचे मां वता असे. ”

हेमचंद्रबाबूची अनेक निराशा झाली. तो आभवांच्या बाहेर पडला
त्या नेत्याने निराशाच चंद्रमा वराच वर आला होता. चंद्रमाचे मनला
आल्हाद देणारा चंद्रमाकाश पडला असून त्याच्या मलासामुळे वारकांचे
तेज मंद झाले होते. सुखीची ही शोभा अत्यंत दृश्यीय असून ती

कोजाहि नमुण्याचें चित बेवजारी होती. परंतु हा सृष्टिसौंदर्याच्या मधुरतेचा उपभोग घेणें सगळ्यांच्याच तारुल्या गरिबीं असतें असें नाहीं. सृष्टीच्या नापुण्याचा अनुभव हा नेहमीं विचाऱ्या स्थिरतेवर पुष्कळ अंशीं अवलंबून असतो. एखाद्या बलूच्या अवलोकनानें एखाद्याचें अंतःकरण प्रसन्न होतें आणि त्याच बलूच्या अवलोकनानें दुसऱ्या एखाद्याच्या अंतःकरणाला त्रेद होतो. आज हेनरिचमण्डीची स्थिति तशीच साली होती. त्यानें अशा प्रसन्न व विचाला आनंद देणाऱ्या चंद्रपकाशांत नळिनीबरोबर कितोएक संव्धाकालचे क्षण आनंदीत बालविते होते. सृष्टीची ती अत्यंत मनोहर शोभा नळिनी नसल्यामुळे आज त्याला तावकाक वाटत होती. सुंदर चंद्रपकाशाहि त्याला काळोल्या रात्रीच्या खोर अंधकाराप्रमाणें वाटत होता. ही त्याची वास्तव स्थिति साली. त्याचप्रमाणें त्याच्या स्वभावकी सामरस्य अनेक विचारांच्या अनेक लाटा उसळत होत्या.

चार दिवस तो रोष संकलसंघ्याकडून चोटाच्या बटवड्यावर कायमालिकाप्रभांत नळिनीचें पत्र आलें आहे किंवा काय हे पाहण्यासाठीं जाई. पत्र विचार्याची निराशा होई. आपणाटा नळिनी त्याचीनें विसरली हाच विचार एकसारखा आतां त्याच्या मनांत वेळें उमलला. आज तो नळिनीच्या पत्राबद्दल पूर्ण निराश झाला होता. विचारा हा निराशेच्या विचारांत एकदाच प्रसन्न वरीत पर्वतीपर्वत नेत्र. त्या वेळीं संव्धाकडून शांत होला.

प्रकरण ५ वें.

मदन तर पाळले.

गण्या जुलमी नियमांमुळे कित्येक तरुण पंढळीचीं बायीं भणानून त्याचीं रेंडसाहेबाचा १८९७ त खून केला. तेव्हांपासून महाराष्ट्राचे माताकरम बिघडले. सरकारच्या वृत्तीत महाराष्ट्रीय जनाविषयी संशय पिराविलेले पळवले. त्यांचे पर्यवसान आषां किंवा भयंकर झाले जाहे ते येथे देण्याची मुळीच शक्यता नाही परंतु सा पर्यवसावाविषयी 'लेसक व वके हे साहसिक कार्यास उत्तेजन देतात' हे सरकारने केलेले विधान किती व्याघर्षाचे आहे बरे! बुद्धि विधान्या त्या लेसक आणि वक्त्यांचे ? परंतु इतकी मोठ्ठ वरी की सांप्रतची पळपळ ही कांहीं तरी विवक्षित घडलेल्या कारणांची होती होय. असे कोणीहि समजत नमुण कबूल करीत नसतो. माजिक स्टीमध्वे वृत्ति छापल्याच्या आंगणात बांब फेंकणाराचा अर्थात कांहीं पचा जमला, मज्जा. सर्वत्र त्या बांबमुळ प्रकट पाहवत उग्राली होती. बांब फेंकणाराचा अर्थात कांहींच पचाळ जागत नाही हे पाहून बरिह अधिकाऱ्यांकडून पोलीसलायाला समजणीत दपकशा देण्यांत आल्या. तेव्हां बांबांमळे बांबांमळे पोलीस

मुझ पोलिस मुझे नार पकड़ण्याकरिवा काय कर्तवि लडवावी बायल आपली विशाल डोकीं लाजवुं लागले.

बांध भोळा कैकला त्या दिवशीं सायंकाळीं एक मनुष्य बाजिफ स्ट्रीटमध्ये फिरतथा घालतांना पोलिसने पाहिला होता आणि संशया-
बलून त्याला नांजिस्ट्रेटमुळे उठेहि करण्यांत आले होते असें एका
विशाल डोक्याच्या हिटेकिटव्हा कळते—मन काय ! त्याचे मन
सुवासरून स्वर्गांत भराभर चडूं लागले. जो मनुष्य सायंकाळीं बा-
जिफस्ट्रीटमध्ये फिरतथा घालीत होता. त्याचा त्या बाविप्रकरणांत
मुळाशीं कांहींतरी त्याचीं संबंध आहे असें त्याला वाटले. ताबड-
कोब त्यानें कोर्टांत जाऊन त्या मनुष्याचा सर्व पत्ता लिहून घेतला.

आत्मत्यागाने एक पिशाचमनुष्य ठाकले आहे. याची विषाण्या
दिनेसचंद्रबाबूला कल्पनाहि नव्हती. विधान बावेजवळ दिनेसचंद्रबा-
बूच्या घराजवळ तो हिटेकिटव्हा फिरतथा घालतांना दृष्टीत पडूं लागला.
कळकत्याहून परत आल्यापासून दिनेसचंद्रबाबू घरांतून मुळींच बा-
हेर पडला नाहीं. हेमचंद्रबाबू मात्र बाहेर हिंडता फिरता होता. परंतु
त्याची दृष्टि कशी साडी होती ती बाबकांनीं गेल्या प्रकरणांत बाब-
कीच आहे. तो मात्र त्या हिटेकिटव्हाच्या संशयाला बळी पडला. प-
रंतु त्यापासून त्याला कांहींच निष्पन्न झाले नाहीं. एका अनाथना-
लिकेच्या भेयसमुळे तो भ्रमिष्ठ झाला आहे इतकेच त्या हिटेकिटव्हाचा
मेढरीं कळके. पार दिवस पुण्यांत येऊन झाले तरी त्याला कोटल्याहि
मोठीच शोध लावेना, येथं त्याचे मन बरा लागू शालें. परंतु विराग

नाम ज्ञाते नाही. द्विदिव्यलोक किती पैंगट अतस्तव बाबी आप-
जाला कल्पनाहि होणार नाही.

कळकरवातून आल्यावातून दिनेशचंद्रबाबू आपल्या केमळ सु-
शील पत्नीसह घुस्स्यामवांतीत आसुन्य अप्रदाचा सप्तलोक लभ
घेत होता. आपणावरील प्रयंकर लंकट दळते. आतां आपण स्वरे
सुखी आहो असे त्याला वाटत होते, परंतु देवमति किती विचित्र
आहे पहा ! मृत्युस्य मृत्यु आ पसून आपल्या दूरवाण्याकड लभ
आहे हे विवाच्याच्या स्वर्गी देखील नव्हते.

‘ मनसा धितयेन् एकं देवो अन्यत्र धितयेन् मीरमेवराणे मनु-
ष्यजाण्यांत केवढे जंग ठेविले आहे की, त्याला आपल्या भवितव्य-
वेची नति कळू नये. या क्षणीं आपण बोलत आहो तब पुढील क्षणीं
आपले काय व्यावयार्थ आहे याचे ज्ञान नसल्यामुळे दिनेशचंद्रबाबू
पुढाचें आपण सुखी असे समजून ज्ञानाच्या भरांत भावी आशंका
इमारतीवर इमारती उठवीत असतो. वज्र ह्याय हाय ! एका निमिषार्था
ही स्थिति पालटते. आणि भावी आशेच्या हवेत बांधलेल्या इमारतीचा
पकाचूर होऊन जातो.

दुषारच्या पहरी जेवण्याज आरोपून दिनेशचंद्रबाबू शीतलेसह
जानंदांत गोडी बोलत बसला होता इतक्यांत एक नोकर आंत आला
आणि म्हणाला “ बाबूसाहेबांस भेटण्याकरितां कोणी मनुष्य त्याहीं
आला आहे. ” कोण आले आहे ते दिनेशचंद्रबाबू माहिती होते. तो
थडीकडे बघून सांगाला. “ हूं मरा त्याहीं ना. कोहीं वेळाने मीजुका
कर मोळवीन. ”

पत्नी की आज्ञा होना ही शीतल की तारीफ़ें मेली. तब तो पाहता ही दिनेशचंद्रबाबू ने शेषचंद्रबाबू को भेटण्याकरिता आते ही मनुष्य बंसाजी भाषेत सज्जात.
“ दिनेशचंद्रबाबू आते का घरांत ? ”

“ होय आते. ” शीतलने उत्तर दिये.

तब मनुष्याच्या पेहरावावरून तो मनुष्य दक्षिणेचा राहणारा दिसत नव्हता. त्याने हाक्याला वेडावांकडा फेंदा गुंडाळला होता. त्यावरून त्याला फेंदा बांधण्याचा अभ्यास नसावा असे दिसत होते. वधाने जरी तो उतार वधाचा दिसत होता तरी चालण्याच्या ऐदीवरून तो बराच खपळ असता असे वाटे. त्याने अंगांत गुढ्याला लागेइतका लांब बनानीचा आंगरखा घातला होता. परंतु आंगरख्याच्या हातांत हात न घालता फक्त दरचे बटन लावून घेतले होते. शीतलने ‘ होय ’ समजावून तो एकदम आंग शिरला. मागीवर दिनेशचंद्रबाबू वाट पडत होता. वरवाजा वाजवातून “ मांव शशि— ” इतके अर्थ शब्द त्याने उच्चारले आणि आंग येणारा मनुष्य दृष्टीस पडताच एकदम त्याची जिह्वा अडली. त्याच्या छातीत धक्का बसला. तो त्याची वाट पडत होता तो कांहीं हा मनुष्य नव्हता हे त्यास. कारण दिनेशचंद्रबाबू त्याला पाहून कलाहीन काळ ठिक पडला. थोड्या वेळाने जवूकाय सोपेतून आगे सात्यायमाणे तो उठला आणि त्या मनुष्याला नसण्याकरिता त्याने आपल्या खपळ लुपती दिली.

होन तब तो त्याच्या एकादांत गोष्टी चालत्या होत्या. संध्याकाळच्या सुमारास तो मनुष्य दिनेशचंद्रबाबूच्या घरातून बाहेर पडताना

दिलखा. थोड़े दूर जाऊन त्याने एकदां मार्गे बळून राहिले. क्षणभर तेथे उभा राहून तो पुनः मार्गे फिरला. अशा रीतीने दिनेशचंद्रबाबूच्या घरापासून थोड्या अंतरावर त्याने दोन चार घेरसास चावल्या. दहा मिनीटे सारीं अस्तवीळ इतक्यांत दिनेशचंद्रबाबूच्या माडीवर मोठा आवाज झाला. तो ऐकताच पुनः एकदां त्याने मार्गे बळून पाहिले आणि 'रक्षण तर पाळते' असे आपल्याशीच पुढपुढत सांगत पावले टाकीत क्षणांत तो मनुष्य दिसनासा झाला.

माडीवर आवाज होताच घरावील सर्व नोकर चाकर बांधकाम माडीवर पांवलें. तेथील प्रकार फारच भयंकर होता. दिनेशचंद्रबाबू कोचा-सालीं अस्ताव्यस्त पडला होता. त्याच्या छातीतून रक्ताचा प्रवाह सुरू असून सर्व कपडे, जाजम रक्ताने भरून गेले होते. जवळच एक फिस्तुल पडले होते. असा हा हृदयविदारक देखावा पाहून शीतलेमें तबाभीत होऊन मोठ्याने किंकाळी फोडली आणि आपल्या पत्नीच्या मृत देहावर बेशुद्ध होऊन पडली. थोड्या वेळापूर्वी जार्नदानें मजब-जलेल्या त्या घरांत घटकेत सर्वत्र शोकाचे आणि दुःखाचे साम्राज्य झाले. हा हा क्षणतां ही बातमी पोलिस भेटावर जाऊन घडकली. अशा अस्वस्थतेच्या दिवसांत दिवसाद्वयच्या पुण्यांत एका बंगाली मुहुरथाचा सून ! मन काय ? सर्व पुजे शहर मजबजले !

पोलिस सुपरिटेण्डन्टच्या काळ्या फौजेने दिनेशचंद्रबाबूच्या घरांत एकच घुमाकुळ मांडली. शीतलेला दिनेशचंद्रबाबू देतावरून उचलून कुठल्या सोडीत गेले. सर्व घरभर पोलिस नाबूं झमले. दिवाजमान्यांत

असलेल्या चांगल्या चांगल्या वस्तू आपल्या स्थानासाठी कंटाळून त्यांच्या
काल्या कोटाच्या आधीच विगळी जाऊन सून वसू लागल्या. दोन
तासांनी पोळितसाहेब नजकुराचा रिपोर्ट तयार झाला. कोरोनार सा-
हेब येईपर्यंत दिनेशचंद्रबाबूचे घेत ज्या स्थितीत होते त्याच स्थि-
तीत, त्याच ठिकाणी ठेविले होते. रात्री आठ वाजता कोरोनार साहेब
सरकारी डॉक्टर वॉरेर अंमलदारांची तपासणी झाली. अद्यापि हेमचंद्र-
बाबू परत घरी आला नव्हता. आपल्या घरी काहीतरी अनिष्ट प्रकार
झाला आहे याची विचारांच्या बातोहि नव्हती. तो नविनीच्या विचारांत
पर्यंतपर्यंत चमक करीत होता. परत येत असता बघत 'आज एका
बैनाली बाबूचा सून झाला' असे त्याने येणाऱ्या जाणाऱ्यांच्या तोंडून
ऐकले. परंतु नविनीच्या विचारांत त्याचे डोके गुंतल्यामुळे दुसऱ्या वि-
चारांना त्याच्या डोक्यांत जागा मिळेल. आज त्याची इतकी निराशा
झाली होती की, नविनीच्या विचारांनी त्याला पूर्ण वेडा बनविले.
नविनीसारखा तो एकदाचा घराजवळ आला तो त्याच्या सांध्यावर
एका पोळित शिपायाने हात ठेऊन सटले, "बहाराज, कृपा करून
चांच मिनीटें-नजबरोबर चला."

"कठे ?"

"येथे जवळच जुरी मरली आहे. आणि त्यांत एका मनुष्याची
उणीव आहे."

"जुरी ! कशाबद्दल ?"

"विभाय नागेजवळ रद्दात असलेल्या बैगाटी बाबूचा आज पांच
वाजता सून झाला—"

“काय ! तून् ! — विद्याम कनेजक—”

हेमचंद्रबाबूने वरील शब्द प्रयत्नीत होऊन अर्धवट उठारले आणि तडक घराकडे धांव ठोकली. त्यावेळी त्याच्या स्थितीचे वर्णन करणे अमर्दी अशक्य आहे. तो एकदम बाइचांव शिरला त्यावेळी बाइचांव सर्वत्र पोहिले आणि भेडकाची एकच धांदल उडाली होती. त्याला जसा बाइरलेला आंव प्रवेश करतांना पाहून पोलिसने मज्जाव केला; त्यांत काहीं विशेष नवल नाहीं ! आंव सोडण्याविषयी त्यानें पोखि-
तची कितीतरी मनचरणी केली पण अशा वेळीं शिपायांची कोण मिजास ! अडलेला मनुष्य पाहिला—मग तो कितीहि मोठा—भीमवीरनें, हुद्यानें, किंवा बयाने—असो त्याला ते आपल्या सोळा पदव्याच्या अधिकारावर मुद्दाम आला अडवितात. परंतु हे कितपत ‘लांब, दक्षिणा आणि तरक्षणा’ इतीं पडेपर्यंतच. असो. आपणाला आंव आप्याला मिळत नाहीं हे पाहून विचारा हेमचंद्रबाबू अमर्दी रंजीत साला. इ-
तक्यांत एक पोलिस कान्स्टेबल त्याच्या जवळून जाऊं लागला. त्या-
च्याकडे दीनबाण्याप्रमाणें पाहून तो सगाला, “साहेब रुपा करून मला आंत जाऊं घात तर मोठी मेहरबानी होईल.”

“आंव ! काय काम आहे ! ”

“साहेब, माझ्या बापाला मला पहावयाचें आहे.”

“कुठे आहे तुझा बाप ! ”

“त्याचाच खूब साला आहे.”

कान्स्टेबलनें त्याला फॅरोवर पुढें नेऊन उभें केले.

दोम चार प्रभ विचारून कोरोनर साहेबानें त्यात जात जाण्याची परवानगी दिली. थोड्या वेळानें घुरीला घुरवात घाली. शीतलेला पुढें आणण्याचा हुकूम झाला. मुकतीच ती विचारी थुच्चीवर आली होती.

“बाई घुमण्या पतीच्या मृत्युविषयीं तुलांका जी जी तरी हकीकत माहीत असेल ती सांगा ?”

कोरोनरने विचारलेला प्रश्न तिने ऐकला असेल काय ? आपल्या पतीच्या मृत्यूची हकीकत ती काय सांगणार करे ? मृतपती जवळ जाऊन पांढ्याने शोक करून आपले हृदय हलकें करावें असें तिला वाटत होतें परंतु घुरीचें काम आटोपल्याशिवाय तिला जात जाऊं देवो कोण ? त्यामुळे एकतर बेधनानलाचा भडका व त्यावर विदंबनास्त्री घुरीच्या जवानीचें घेत ! त्यायोगें विचारून शीतलेचें दुःखित हृदय पोळून नेलें. ती दुःखाविशयानें एकाचा पुतळीप्रमाणें स्तब्ध उभी होती. कोरोनरने विचारलेला प्रश्न तिने ऐकला देखील नाहीं. तिच्या नेत्रांतून सारख्या दुःखाश्रूंच्या धारा वाळल्या होत्या. दोम चारदां कोरोनरनें तोच तोच प्रश्न तिला केला; परंतु त्याच्या प्रश्नाला उत्तर मिळेना. तेव्हां तिची ती दयार्द्र स्थिति पाहून त्या समजूतदार कोरोनरनें तिची जवानी शेवटीं घेण्याचें ठरविलें आणि घरांतील एक एक नोकर जवानीकरितां पुढें आणण्याचा हुकूम केला. सर्वांच्या जवानींत सारख्याच गोष्टी बाहेर आल्या. त्यापैकीं शीतलेची शेवटीं घेतलेली एकच जवानी येथें देऊन हें प्रकरण संपवूं.

“बाई, जो मृत्यु घुमण्या पतीला भेटण्याकरितां आला होता त्याबद्दल कांहीं जास्त हकीकत तुलां सांगूं शकत काय ?”

बंगालीयों की कहानी.

“ नहीं. ”

“ तब मनुष्यों ने तुम्हें पत्नीबरोबर केलेले कारण तुम्हीं देखले काय ? ”

“ नहीं. वो बेध्यापूर्वी पत्नीने मला तारी आनयाय सांगिले. ”

“ वो मनुष्य किती बेल बराब होवा ? ”

“ जबल जबल दोन घात. ”

“ आवांता त्याला तुम्हीं साहिते काय ? ”

“ होय. ”

“ वो मनुष्य मित्र बेध्यावर पत्नीबरोबर तुम्हें काय आनया साहिते ? ”

“ तब नंतर आनयी घेत झाली नाही. तारी मी पत्नीकरिता कहा तयार करीत असतां एकाएकी मोठा आनया झाला. तेहां मी कहा टाकून तशीच धांवत वर गेलें. तेथील वो अनंतर मकार पाहून मला एकदम चकर आली. ”

“ सा पूर्वी तब तुम्हें पत्नीचा दिनक्रम तुम्हीं सांगून राकाल काय ? ”

“ होय, एक महिन्यापूर्वी व्यापारांत त्यांना बरीच खूट आली असें ते सांगत होते. त्या वेळेपासून नेहमी ते उदास असत. ”

“ सा आठ दहा दिवसांत तुम्हें पत्नी विषयी विशेष सांगण्या-सारखी कांहीं हकीकत आहे काय ? ”

“ बांकपूरच्या एक व्यापाऱ्याला भेटण्याकरितां ते एकदा कलक-त्यात गेले होते. ”

“ तुमच्या घरांत पित्तुळारिमाच दुसरी काय हत्यारे आहे ? ”

“ काही नाही. ”

“ ते पित्तुळ तुमच्या घरांत किती दिवस आहे ? ”

“ ते पित्तुळ मी आजच बाहेरले. आमच्या येथे कुठलेच हत्यार नाही. ”

“ तुमचा म्हा बाकपुराहून केव्हा परत आला ? ”

“ आज तसा दिवस झाले. ”

शीतले नंतर हेमचंद्रबाबूची जवानी झाली.

“ व्यापारांत सोडा आल्याबद्दल तुमच्या पित्याने कधी दुसरेदार काढले होते काय ? ”

“ होय. ”

“ त्यामुळे ते आपल्या विवाला वास्तले आहेत असे तुमाला कधी वास्तें काय ? ”

“ नाही. ते आपल्या विवाला पित्तुळ वास्तले नव्हते आणि त्यांच्या मृत्यूला कारण झालेले पित्तुळ तेहि आवचें नाही. तेव्हा मला वाटतें त्यांचा लू— ”

“ तुमाला काय वाटतें ते मी विचारत नाही. ” असे म्हणून कोरोनरने पित्तुळ पुढे आणण्यास पोलिसला सांगितले.

“ हे कोणाचें आहे तुम्ही जोळून शकाळ काय ? ” पित्तुळ पुढे करून कोरोनर म्हणाला.

“ नाही हे पित्तुळ माझ्या माहितीचें नाही. ”

“ पुन्हाला दुसरी कांहीं माहिती असेल की सांगा ? ”

कोरोनरला कळली होती त्यापेक्षा जास्त माहिती हेमचंद्रबाबूकडून मिळाली नाही. राव बरीच झाली हे पाहून कोरोनरने सर्वजना रिपोर्टे पुररनां वाचून दाखविण्यास सुरवात केली— ‘ गोळी, बरोबर छातीत घुसून पाठीमागे निघाली. छातीला तीन इंच घेराची जखम पडली आहे. गोळी छात्याच घेराबाबू मिळून गेला ’ त्या नंतर पोलिसचा रिपोर्ट वाचण्यांत आला. ‘ एकंदर गोष्टी लक्षात आणल्या-वर मयताने आत्महत्या केली असे म्हणता येत नाही. परंतु उलट बाबूनेच एकंदर बाब पुराव्यावरून मयताने स्वतःच्या हातानेच ते पित्तूळ आपल्या छातीत झाडले आहे. ’

पोलिसचा रिपोर्ट वाचून कोरोनरने पोलिस साहेबमजकुरांस मभ केला, “ हा आपला दुहेरी रिपोर्ट उपयोगी नाही. हा रिपोर्ट पाहून जुरसेची समजूत पडणार नाही. रिपोर्टांत एकाच गोष्टीचा उल्लेख करा. ”

पोलिस मजकुराने आपल्या रिपोर्टा मधले पहिले वाक्य सोडून ‘ मयताने स्वतःच्या हातानेच ते पित्तूळ आपल्या छातीत झाडले आहे ’ हे एकच वाक्य ठेवले, ते पाहून कोरोनर खणखण “ आत्म-हत्या केली नाही हे जर आपले मत आहे तर सुनी कोण ? हा एक मभ तुमच्यापुढे आहे. ”

“ होय. हा एक मभ आहे सरा ! ”

मंदर कोरोनरने जुररपुढे सर्व गोष्टींचा पूर्ण खुलासा केला. पंचांनी आत्महत्या करून घेला. असा आपला अभिप्राय दिला.

प्रकरण ६ वे.

जाजमासाली सांपडलेले पत्र.

जे त्या प्रकरणांत पडलेल्या मोठीला आजचा तिसरा दि-
वस. विनेशर्चबाबूच्या मृत्यूबद्दल गिरनिराळ्या वर्तमान-
पत्रांत गिरनिराळे रिपोर्ट येऊ लागले. त्यां पैकीं प्रसिद्ध
'मराठा मॅसेज' मध्ये आलेली हकीकत मुद्दान बाबलां-
करितां पुढें देवों—

पुण्यास ता. १३ मे १९०८ रोजीं विभाग वागेजवळ राह-
णाऱ्या बाबू विनेशर्च बाबूच्या मृत्यूबद्दल आमच्या खास बातमीदारा-
कडून असें कळतें कीं, कलकत्त्यांत बांकपूर येथें माजिकस्ट्रीटमध्ये बां-
कगोळे व इतर ज्यालायाही पदार्थ करण्याचा कारखाना फार गुप्तरीतीनें
कांहीं मंडळींनीं स्थापन केला होता. त्या कारखान्याचा धोड्या दिवसां-
पूर्वीं पोलिसनें मोठ्या चातुर्यानें शोध लाविला. पोलिसला आपल्या
छावणकारस्थानाच्या कारखान्याचा तपास लागला आहे असें त्या मंड-
ळींका कक्षतांच त्यांनीं तेथल्या सर्व वस्तू मोठ्या हुबारीनें लांबविल्या.
त्यांना हुलकावणी दाखविण्याकरितां त्या कारखान्याजवळ असलेल्या
सुशील छापसाऱ्यावर बरेंट काढून गुप्तरीतीनें चांच तयार करण्याच्या
कारखान्याचा शोध चाळविऊ, परंतु त्या कामांत पोलिसला यश आलें

नाहीं. हा बाब कारखान्याचा मुख्य पात्रक बरीच बंगाली रहस्य होना. आपला कोणाचा संशय येऊ नये समज तो नेहमी पुण्यास रहात असे. पुण्यातील बही बही मंडळी त्याला अनुकूल होती असें सम- तास. नेमलेल्या दिवशीं तो बांकपुरास गेला होता परंतु पोलीसच्या पहाण्यामुळे त्याला जात पातां येईना. त्याच्या कटावीत एकानें कांबपोळा फेंकला परंतु अद्यापि त्या मनुष्याचा शोध लागला नाहीं. आपल्या कारखान्याची गुप्त मोष्ट फुटली हे जाहून बरीच बंगाली गु- हस्य बाबरीत आधि आपला जीव बचावण्याकरितां त्यानें सर्व तरी हकिमद मॉबिलिटीदुधें जाऊन सांगितली. असें त्याच्या कटावीत मंड- लींना कळताच त्यांच्या पैकीं एकानें पुण्यास जाऊन त्याचा लुप्त केला.

बरीच हकिमतीत कितकच उद्योगां आहेत हे बाबकांच्या लक्षांत आलेच असेल. कित्तेक वर्तमानपत्रकानां सईचा डोंबर कला करावा हे जणू नाळकडून मिळालेले असतें. एखाद्या ठिकाणीं सभा भरली आणि तेथें पांच पंचवीस मंडळी मोळा हातीं असली तर त्या लोकांचा रिपोर्ट साठील प्रमाणें पसिद जाववाचाच— ‘ * * येथें बंगी लक्षा भरली होती. * * यांनीं अभ्युदयवाचन सुशोभित केले होते. हिंदु व मुसलमान मिळून वोक इचार ओत्थांतघोर रा. * * * यांचे उचलन व्याख्यान झालें. इत्यादि, इत्यादि. आमच्या सात बाबकीकरा- लून समजतें. ’ बाबकडो ! असा रिपोर्ट लिहिण्यापासून फायदा होतो कीं मोठा होतो हे ठरविणें मी तुमच्यावरच सोपविणें.

‘ बगदा येथे ’ इतकें पत्रिद साळेची हकिमद साजून देण्यांत-

नाम आदि शीतला आधर्मिकता के होते. पुस्तक में शीतला एकटी अन्ध गलीय बसती जसवां हेमचंद्रबाबू विष्णू जवळ जाऊन झुकाता, “ काळ वाचलेल्या इकीकतीबसून मला कांहींच सुचेंनाई झालें आहे. म्यांमेरेमध्ये मसिदा झालेल्या इकिकतीबा पुरा छडा लावून मसिदा झालेली इकिकद सोटी ठरल्यास त्या पाणी रिजोरेवर क्रियाद करावी, असें मला वाटतें. ”

शीतलेचेंहि मग त्याच्याच मनाचें पडतें. आपल्या गलीचें नांव काय तीतीनें वार्डट मंडळीच बोवल्याबद्दल विळाहि पत्तर वार्डट वाढव होवें. बराच वेळ दोघांच्या गोष्टी झाल्यावर हेमचंद्रबाबू समाधान, “ माई, यांना केव असा आहे कीं, मुर्खीच रघुनाथराय नांवाचा एक स्वासगी पण कार मसिदा मुक्त पोळित आहे. त्याचा हा बाबकीच सदा ध्यावा. आणि माझी मागी आहे तो कुमी मनुष्याचाहि पत्ता नाहीत; पण तुला स्कार- ”

“ माझा स्कार काय ! त्या वेळ्या चांगलाचा पत्ता लावून मे-
स्वार्थ मिळोवण करावें असें मला वाटतें- ”

“ मग मी आजच जाऊन रघुनाथरायाला भेटवें तर- ”

“ पण जाण्यापूर्वी तुझ्या नांवाचें तें तीळ केलेलें पण तूं बाबून त्यांच कांहीं बोकीचा सुळासा आहे का तें पहावेंच अशी माझी इच्छा आहे- ”

“ माई, सरं विकारधीळ बर तें पण मुलीं बाबून नये असें मला वाटतें. ”

“कां कां पय !” असें सज्जन शीतलेमें पेटीपूत एक मोठे काय-
 दाचे शील केलेले पुढके बाहेर काढले. पुढच्यावर हेमचंद्रबाबूचे नांव
 लिहिले होते. कापल्या हाताने हेमचंद्रबाबूने शीतले कडून ते पुढके
 घेतले. क्षणभर त्या पुढच्याकडे त्याने पाहिले. आत काय लिहिले
 आहे ते जाणण्याची शीतलेला फार उत्कंठा लागली होती. हेमचंद्र-
 बाबू शील केव्हां फोडवो असें तिला झाले होते परंतु हेमचंद्रबाबूची
 स्थिति कशी नव्हती. आपल्या हातातील पुढके आपल्या मनाला वि-
 रल टाकील असें त्याला वाटत होते. आपण सध्या ते पुढके उचलू
 नये असेंहि त्याचे मन त्याला सांगू लागले.

“हेमचंद्रा, फोड ना शील, त्यांत काय लिहिले आहे ते ऐक-
 ण्याची मला फार—”

“मार्ग काय असेल ते असो. आतां हे पुढके फोडू नये असें
 कासें मन मला सांगते.”

शीतलेचा जास्त आग्रह होवाच हेमचंद्रबाबूला ते पुढके फोडावे
 लागले. शील फोडताच आंघुने त्याने एक म्यांकवक आणि उईल
 बाहेर काढले. पुनः त्याचे मन बलबिबल झाले. उईलपर बाबू नये
 असेच त्याचे मन त्याला सांगत होतें. आपल्या मनाव असे कां विचार
 येतात तेच त्याला कळेना. शेवटी त्याने उईलचे शील फोडले. ते
 उईलपर अवघीं योडक्यांत लिहिले होते. फक्त तीनच कलमे !
 पहिल्या कलमानचे एकंदर ७० हजार रुपयांच्या इस्टीमा वास्तक
 हेमचंद्रबाबू सात्ता. शिवाय शीतला चिरंत असेपर्यंत विष्णू सर्व

इसमें हेमचंद्रबाबूने पुन्ना कराव्या आणि तिने त्याच्याच आज्ञा-
सालीं रहणे. दुसऱ्या कड्यात—'भीमती रोहिणीचंद्रकिरण हस या
कुमारिकेबरोबर हेमचंद्रबाबूने लग्न करावे, आणि तिसऱ्यात—'करीत
इमे इच्छा राखण्या हीच एक तिसरी इच्छा' असे होते.

उईलपन बाचतांच ते तसेच हेमचंद्रबाबूच्या हातून मळूम साक्षी
पडते ते घर न उचलता एक हात कपाळावर देऊन त्या पडलेल्या
उईलकडे पहाय तो ससाच चिंताकांठ बसला. क्षणभराने दो इकडे
इकडे दुस्कारे ठाकूं लागला. उईलांच असे काय लिहिले आहे की
त्यामुळे हेमचंद्रबाबू इतका चिंताकांत झाला याची शीतलेला कांहींच
कल्पना होईना. एकंदर तीन कळमें तीं देखील अनर्दी साक्षी. असे
असून तीं बाबून त्याची अशी कां स्थिती झाली. माझ्या नावे कांहींच
रक्षण ठेविली नाही असे बाबून त्याला वाईट वाटत असेल काय ?
होय ! असेच असावे असे बाबून ती सजाली, "हेमचंद्रा त्याच तुला
इतकें वाईट ते काय वाटत ! माझ्या नावे कांहींच लिहून ठेविले नाही
त्याचा मला कांहींच विषाद नाही. तुला सर्व इस्टेट दिली आहे त्याच
मला आनंदच आहे. उभाच कां असे वेड्यासारखे करतोस !"

"छे छे, त्यापेइत मला कांहींच वाटत नाही. सर्व इस्टेट जरी विवा-
जीनीं पर्जन्य दिली असती तरी मला वाईट वाटतें ना. पण हें दुसरे
कळम-माझ्या सर्व तुलांचा शेवट-हाय हाय ! आतां मजिनीची
आशा—"

"मजिनी ! मजिनी कोण ?" त्याअर्थपरकिय होऊन शीतलेनें

विचारिले. हेनरीच्यापुढे एसाई प्रेमस्थाने असिल अशी तिची कल्पनाहि पडली. ती गोपळत्यासारखी होऊन त्याच्याकडे पाहू लागली. हेनरीचा हातूळीवर होके टेंकून स्वस्थ पडला. त्याच्या नेत्रांतून अक्षु बाहू लागले. त्याने नेत्र मिटून घेतले तेव्हां त्याच्यापुढे नशिबीची मूर्ति येऊन उभी राहिली. अशा स्थ रत्नाला सोडून पावे लागणार एक किंवा आपल्या भिन्नकर पित्याचे वचन तरी मोडायें लागणार एक ! असे विचार त्याच्या मनांत येऊ लागले. होतलेने पुनः तोच प्रश्न केला; तेव्हां तो सनाला—“बाई काय सांगूं न ! तिच्या सारखी तुम्हालाही सुंदर मुलगी कोठेहि सांपडाक्याची नाही. तिची हकिकत ऐकून तुला देखील तिची कीर्त येईल. ”

“ पण ती कोण ? कोणाची मुलगी ? राहते कुठे ? ”

“ तें मला काहीच माहित नाही ”

“ सत्ये ! ती कोण हें देखील तुला माहित नाही ! ”

“ थोडक्या दिवसांपूर्वी ती अनाथवाळिकाभवांस होती. कोण वर्षापूर्वी तिची माझी ओळख झाली. तिचा सर्वत्र इतिहास कल्पकारिक आहे. परंतु माझी खात्री आहे. ती कोणा तरी फांतक्या थोसमो-ठ्याच्या घराण्यातील असावी. ”

कतच वेळ विचार करून शेवटीं शीतला सनाली “ ती कितीहि सुंदर असली—कितीहि श्रीमान् घराण्यांतली असली तरी तुझ्या पित्याच्या इच्छेप्रमाणे तिचा जाद सोडून देऊन जाईल तिहिडेत्या

मुझी बरोबरच कुछा छळ केले नाहीजे आणि त्यांची ईश्वरी इच्छाही
हीच आहे. ”

हेमचंद्रबाबू स्वस्थ बसला होता. त्यावेळीं त्याच्या मनांत काय
विचार चालले होते ते समजमें कठीण होवें. आपल्या सा इच्छेआद
आपला पिता कधीहि बेचार नाही अशी त्याची पत्नी साची अनुम
शेवटीं त्याच मोडीव त्याची निराशा झाली हा परतें आणखी दुईव ते
कोणतें? तो क्षणभर टेवलाकडे पाही, क्षणभर लुप्रीकडे पाही. क्षणभर
सिडकीकडे पाही, अशी त्याची हठी प्रत्येक वस्तुवर निरीक्षण करत
झाली. जणू करम आपल्या मनांत चाललेल्या विचारांना तो त्या म-
न्येक वस्तुकडून अनुमोदनच घेत होता. इतक्यांत साची पत्तरलेल्या वा-
ज्याने एक टोंक वाज्याने धोडें बाजूला सार्लें. साहजिक त्याची हठी
त्या आज्ञाच्या टोंकाकडे गेली. पुन्हां वाज्याने तें टोंक धोडें जास्त
बाजूला सार्लें; तो त्या साचीं कांहीं तरी कागद असावा असा त्याला
असत झाला. इतक्यांत पुन्हां वाज्याने तें जाजव पूर्ववत् केले. वाज्याने सा
साहजिक घडलेल्या कृतीने त्याला क्षणभर कौतुक वाटलें. मुद्दाम आप-
लात तो कागद दाखवावा सगुन यक्षिणीने कांही फिरविती कीं काय?
असें वाहून सरोवरच त्याच्या साचीं कागद आहे किंवा काय ते
जहण्यासाठीं तो उठला. जाजव बाजूला सारलाच तेथें एक कागद
त्याच्या हठीत पडला. त्यानें चाई चाईने तो कागद उचलला. तो
कागद एक पत्र होतें. पत्र आहे असें जहण्याची शीतळाहि उहून
त्याच्या चढक गेली.

“आमचा पचा—” पच वाक्यांचा आख्यायिकेचा तो ओठकनें उभा राहिला.

“सर् की काय ?”

“होय. हे पहा मी वाचवों” असें म्हणून तो ते पच वाक्यं उचलला—

‘सावध रहा. चारा वर्षांचें कचम पुरें करणाऱ्या संकटाचा दोमता टाळिलेला दिवस जवळ येऊन ठेवला. कारण * * * * * संघें आला आहे. सावध रहा. स. १३ ला मी येऊन येटलों. बरीं हून कोठे-कांही सारवीकर जागेर जाऊन बघों सावध रहा.

“मम हाच मनुष्य तो. हाच येत्याचें तें काम—”

“माई, आतां अगदीं सावीनें पचा लावूं. इतकी माहिती मिळाल्यावर माही सावी आहे, रघुनाथराव हां हां सजतां सगें तपास लावील. मम मला पुंवाईत आण्याचें काहीं कारण उरलें नाहीं. तार कळून त्याला येथेंच बोलावूं सजजे त्या दिवशीं येणाऱ्या मनुष्याचें तूं स्वतः त्याला नीट वर्णन देऊं शकशील—काय !”

परंतु शीतळेचें त्याच्या भाषणाकडे लक्ष होतें कोठें ? बरील पचा-मुळे तिच्या पुढें पचीच्या सुनाचा तो प्रत्येक देखावा जणू तो आर्वांच बघला आहे असा उभा राहिला. ती वेड्यासारखी आजुबाजूला पाहूं लागली. आपल्या पचीचा लून होऊन तो अस्तावस्त जवळ फुचवावर पडला होता त्याच बांधवासाठीं त्याचा लून करणाऱ्या सुनी मनुष्याचें पच, त्याच्या सुनी वृष्ट करणाऱ्या सगळें देण्यासाठीं, आपला मुद पती रकमनें भरलेल्या आपल्या हाताचें आपणास सासवीव आहे असें वाटून तिच्या अंगावर घीवीचे शहारे आले. ती घीवीनें

त्याचीच एक आरामिलुची बदविचार करीत बसून होता. बाहेर बाहीचा आवाज होताच तो दरवेवर दरवाज्याकडे पाही. परंतु बाहेरच्या दरवाज्याकड बाही उभी न रहाता पुढे चाली. आणि त्यामुळे त्याची निराशा होई. त्या त्याच्या वर्तनावरून तो कोणाची तरी वाट पहाव होता असे दिसते. त्याच्या बाबाच्या मेकाच्या माड्यांनी त्याची पुष्कळ वेळ निराशा केली. परंतु शेवटी एक बाही स्वतःच त्याच्या बाहेरच्या दरवाज्याकड उभी राहिली. बाही स्वतः आपली निराशा होईल म्हणून त्याने मुद्दाम दरवाज्याकडे पाहिले नाही. परंतु तो ज्याची वाट पहात होता तो म्हणून आत येऊन त्याच्या पुढे उभा राहिला.

“ आपली तार मला पोहोचली. त्याप्रमाणे मी आपल्या सेवेला हजर आहे. आपले काय काम असेल ते मला सांगा, मी होतां होईत तितका शक्य प्रयत्न करून आपणाचा पदत करीन. ” तो मनुष्य क्षणार्धात.

बाहेर कोण आले ते पाहण्याकरिता शीतलेने दिवागलाच्यांत डोकावून पाहिले. तिला आत येण्याविषयी लुण करून हेमचंद्रबाबू म्हणाला “ रघुनाथराव तुझांडा वास देण्या— ”

“ छे, छे, अतं बोलू नका. माझा घर आपणाचा कोण जरी उपभोग लावा तरी त्यांत मला आनंदच आहे. ”

रघुनाथरावाची ती आनंदी मुद्दा, त्याने ते क्षीणतेने त्रास देऊन, आपले काम होणे असेल तर ते त्यांनीं हाच मनुष्याकडून होईल असे हेमचंद्र आणि जळिबीदार बाई म्हणते.

“समुद्रावस्थ, मुद्राका वेधे की का कोलाहिलें जलित जलें मुद्राका वाहने ?”

“क. ११ का वेधे दिनेश्वरेंद्र मोह नांकाया मुद्राका लून

“क. मुद्राका वी मोह नाहिनी आहे वर ? लून लालेले मुद्राका ते-वाके बहोळ आणि त्यांचा लून करणाऱ्या मनुष्याचा वसा लाव-
ण्याकरिता की मुद्राका मुद्राका कोलाहिलें आहे. मुलीं वर लुनी मनु-
ष्याचा वसा लावून घात वर त्याचकड दहाहजार रुपये वी मुद्राका
वेधेन. आतां वी आपणाका एका बहिऱ्या पूर्वीपासूनची इकीकड
क्याक्यानें लावले. वन मुलीं काय तो निर्बंध करा.”

“ठीक आहे. आपल्या उद्घात वेधेन त्यापणाचे लागा. माझे
कथ आहे.”

“एक बहिऱ्यापूर्वी पाह्या बहिऱ्यांना एक वन आले होते. त्या व-
शावर मोठ्या असरांत एक कोपण्यांत उलट राहिले ‘ १ मे १९०८’
करीत लिहिली होती. वन येण्यापूर्वी पंधरा दिवसांपासून त्यांची
हृति बरीच बदलली होती. नेहमी ते पिताकांत असत. वन आले
त्या दिवशीं सकाळीं ते अजपाण्यालाहि शिवले नाहीत. रात्री आलीं
कोवांनीं त्यांना दुष्कळ विनमून विचारले. तेव्हा ते लजाते, ‘ व्यापारीच
वसाय जोटा आला आहे त्यामुळे अलीकडे पिताका स्वस्थता नाही.
विनाय काहीं व्यापारा संबंधानें ना. १ का नांकपुरच्या एक लान-
कारानें मुद्राका कोलाहिलें आहे.”

“वे बसित लिहिछेनें कब कीठे जाहे? कदा कलमिब काय? ”

“ नाहीं. तें पत्र बडिलांनीं जाळून टाकलें. ”

“ कसका नाहीं-म्हरे पुढें? ”

“ त्या पत्रांत लिहित्ताम्यानें ते बांकपुरास नेले होते. तेथून तास दिवसांनीं सजने बांकपुरास आले. त्या दिवसापासून ते नेहमीं आनंदी होते. आतां मजसारास कोणीहि सुखी नाहीं, जसे त्यांनीं सोनवार वेळां जेवणांना पोळून देतील शक्यते होते. पुढें का. ३२ ला त्यांना एक दुसरे पत्र आले. तें हें. ” असें समजून हेमचंद्राच्या पुढें लिखांवीक पत्र काढून बहुधावाच्य इत्सीं दिलें.

पत्रावरून हळी फिरवून बहुधाच समजा ॥ वर पुढें ?

“ हा पत्राचा त्यांच्यावर कितीच परिणाम झाला तें वेलां सांगतां येत नाहीं. कारण ते नेहमींम्यानें आनंदी दिसत होऊन ॥

“ परंतु मजसारा पत्रांत लिहित्ताम्यानें का. ३३ ला असें मनुष्य नेहमें आला होता का ? ”

“ होय. ”

“ त्या मनुष्यानें सुखी वर्णन वेळं शकाल काय ? ”

“ होय. ” जसें समजून हेमचंद्राच्या पुढें छीकलेकडे लक्ष दिलें.

“ छीकलेनें त्या मनुष्यानें वर्णन केलाचर मनुष्याकें सत्ताय “ कितीच वर्णन करता होता ? ”

“ अथात्य कडक सांगला. ”

बहुधाच एक आत्मा सायांसीत ॥ बांकपुरास मजसे त्यांनीं

हैं। वह भीड़-उड़ड़पूँक आहूत को सजाकर, “आपका सम्मिलित ही सर्व
इकित्त माहवा पुर्ण लक्ष्यांत आली. परंतु हा नवाविषयी आपने
कम नम आते हैं। सन्निवृत्त कोष-१ इसके लोचन लक्षणे साते. ”

“आपने कम १२५५ लक्ष्य पर विचार करने हेतु बंधाव लक्षणा.
विज्ञान अनुष्णने लून के लक्षणा सहित. ”
“उठे, ठे, हैं आपने कम अनदीय पुर्ण. कुत्ता आदि कम
पक्षिधारता पुर्ण लक्ष्य नहीं. कम कम हा मनुष्य पुर्ण ओर
लक्ष्य कम. ”

“नहीं लक्ष्य तर आपका बोलाविते. कम हा अनुष्ण लून
करपारा नचे हैं कशावरण ? ”

“हैं की लक्ष्य. परंतु पहिलाने पुनचे बहीत बांधपुरात जाय.
हूँ पुनक्षयकोर त्वाँ कम प्राप्य साते हैं लक्ष्य. ”

“दिनेत बंधाव कक्षावाला आपदापुर्ण. व त्वाँ आपदा दि-
वशीं बहलेत्या सर्व गोदी, वसेच आपल्या सर्व क्षीण आपि सीतले
लक्ष्ये लक्ष्य जलिते आदी लक्ष्य वगैरे सर्व कक्षाकक्षने हेतु बंध-
आहूत लक्ष्य. ते हेतु बंध बंध वमुक्त विचार करीत होय.
बोधी हो सजाकर, “पुनक्षय बंधावा लक्ष्य लक्ष्य. पुनक्षय
लक्ष्ये लक्ष्य बंधाव बंध लक्ष्य लक्ष्य. लक्ष्य तर बंध होय. ”

“हा कम लक्ष्य लक्ष्य. दुर्लभ लक्ष्य नहीं. कक्षाकक्ष
आपदापुर्ण लक्ष्य सर्व कक्षाकक्ष आहूत लक्ष्य. हैं व लक्ष्य-
लक्ष्य पुनक्षय लक्ष्य. लक्ष्य तर लक्ष्य गोदी कक्षा. ”

बोलाचोवळीत बहिः सुननेकळ.

“ करे जालो. बहिःपानें की तळ मनुष्याच सुनईच जायसोवळ्यावर कोव करून पाडचो— ”

“ सजवे ! जायसोवळ्यावर का ! ” आशयानें हेमचंद्रबाबूने विचारलें.

मोटमुकांत ठेवलेलें तळ बाहेर काडून रघुनाथ लज्जाळा “ हें तळ रघावर जायसोवळ्याच्या कोठाचा खाल्लेन आहे. बाकी मागीर लागी आहे कीं, हा खेव भवईं प्यर्थ आहे. करून लून लागू अस्तस्यात त्या लुनाचा आणि हा मनुष्याचा अर्धाअर्धी काहींच संबंध नाहीं. उलट हा मनुष्य तुमच्या बहिःलांघा ताहात्यकर्ता लज्जा, अवर किंवा लज्जा अस्तळा पाहिजे.

“ मग लून केळा कोणी ? ”

“ लून झाला आहे किंवा तुमच्या बहिःलांघीं आत्महत्या केली आहे हेंच बहिःपानें पाहिलें पाहिजे. आणि लून जर झालाच असेल तर लून करणारा व तुमच्या बहिःलांघा वांकपुशत बोळकिणारा हा एकच मनुष्य असला पाहिजे. ”

रघुनाथाच्या जायबावस्त्य हेमचंद्रबाबूला जुरीच्या गेलीं बोलितनीं दिलेल्या रिपोटांची आढवण झाली. आत्महत्या किंवा लून लागून बोलिल्ल्या हेतूंत संशय आला होता असें त्याला जाणवतें. तो काहीं बोलत नाहीं हें पाहून रघुनाथ लज्जाळा “ जाणां की आपली त्या भेरी. तुहीं काहीं झळपी करूं नका. आठ दिवसांच्या आंघव काहीं तरी जास्त बहस्ताच्या मोठींवा लुटासा करून कळविलो. ”

प्रकरण ७ वे:

अकल्पित भेट

सं ध्याकाल साता होता. शीतका एकटीच दिवागारा-
 स्थित अशु गालीत बसली होती. हेमचंद्रबाबू नलि-
 नीच्या पत्राची चौकशी करण्याकरिता अनाथवासी-
 काभरात गेल होता. बुद्धाच आशेने आलेला वन
 हिरेकिट्क कोही तरी शोध लावता सजून विश्रामवागेजवळ धिरेटपा
 झालीत होता. हकक्यात एक टपाळाचा शिपाई हेमचंद्रबाबूच्या वा-
 ड्याचा बरवाचा उभारू लावला. वंगहिरेकिट्क अवलोकन होता. रात्री
 रोतपणे हेमचंद्रबाबूच्या घरी जाऊन चौकशी करण्याचा तो पुष्कळ
 दिवसांपासून योन घडवत होता, तेव्हा अनाथास आलेली ही संधी
 पाहून पुढे होऊन तो झगळत "कोबाचें वन शिपाई मुला ?"

"हेमचंद्र दिनेशचंद्र कोबा."

"आ नवमवळ."

हा कोणीतरी परांतीळ मोकर आहे असे समजून पोह शिपायाचे
 त्याच्याकडून तब दिले आणि आपला बाळवा साता. कोणी पहात
 नव्हते. असे पाहून हिरेकिट्काने ते पत्र शिपाया टाकिले. पुन एकदा

आमुवापूजा बाहुन असेल्या वस्तुची मज्जा करून घेऊन त्याने आपल्या ठिकाणाचा रस्ता धरला. रस्त्याने चालत असता तिशांत असलेल्या पत्रावरून आपणास कांहीं तरी शोध लागेल असाच विचार त्याच्या मनाचें चालला होता. ठिकाणावर आल्यावर ते पत्र उघडल्याला त्याला फारसे प्रयास पडजे नाहीं. ते पत्र रघुनाथाचें हेमचंद्रबापूला साधील पत्राचें तिहितें होवें.

एव पाठविणाराचा शोध लागला. एव पाठविणारा आपल्या बहिःकायरीस बोंकपुरास भेजा होता असे कळतें. कामाच्या मदींमुळे मला आपणाकडे येता येत नाहीं. करिदां लागत हा. २४ ला येवें येऊन सावकाशी. ४ कळारी सिद्धचोरिका गाईनमज्जे गाळी काट झाली. निरर्थक येदी अशी—

रघुनाथ

‘एव पाठविणारा हा रघुनाथ कोण ?’ असे विचारितेव तेव कोरून आपल्याशीच म्हणाला, ‘आणि बांकेपुरास जाणारा हा दुसरा कोण ? त्याची काय पत्र तिहितें ?—हे प्रकरण बरेच खोटे बाई लागतें. आतां असे करून उपयोग नाहीं. हेमचंद्रबापूलाचें आतां हातीं पत्रां नाहिं. पण पहिल्यानें तेंचें काय होतें तें बरें नाई, पण पुढल्या नोटी. उद्यां बार बांधतां सिद्धचोरिका गाईनमज्जे त्याला बोलाविलें आहे काय ?’ ते पत्र पूर्वपत्र बंद करून त्यानें जांपते कपडे बदलले आणि पोटभरून ताजे असा पोदास घडविला. बोंकपुरास एक न्याग कटकपून हातांत ओढे रती कामधार्जे पुढे केले. असे त्याची मरत निघाडी. सोडून का नात्यानि करवावा उचलून सवें

लेतायेनी कर्मा करेनाकरवता आतां पूर्ण आविष्कार जातो होवा।
क्षीतळा विकाशसन्वात वताली होवी. इत्याद्यां दाखवांचा कोण
कारे ? म्हणून तिने विचारले.

“ वास्तुसाहेबांचे एक कम आहे.”

क्षीतळा वताली. “ तिने कम नेवते आणि पुनः वेळाने आपल्या
सुपीवर वताली. छत्रपती पोहचून इत्याद्यांचा वधा होवत.

“ शिपाई बोवा, काय पाहिजे तुम्हाला ? ” त्याच्याकडे पाहून क्षी-
तळें विचारले.

“ काहीं नको. तहज्जा भांड-प-स्या महाशक्तीक काय साते ? ”
कळकळीचा पूर्ण आविर्भाव दाखवून तो म्हणाला, “ तुम्हें त्याचा एक
काय किती दवाळू म्हणून उभावा ! कशा तहाने मनुष्यावर वाता
इत्याद्यांचे कारण करी काय साते ? ”

पोहचूनने आपल्या पदविषयी क्षीतळीक सादबुद्धि दाखवून
क्षीतळें एकदम म्हू कोळकले. “ दुर्दैव मात, दुष्टं काय ! ”
इतकेंच म्हणून तिने होळ्यावर पदर धरला. तिचे हुंदके ऐकून तिच्या-
कडून काहीं काळ बसोट होईल असे त्याला वाटेना. इतकी धडपड
करण काहींच अर्थ नसावा आणि ते पाहून त्याची निराशा जाळी.
रोषां हेमचंद्रबाबूच्या पाळवीवर राहण्याचा निश्चय करून निराशेने
तो येथून निघला. साजरा.

“ खुनाचाने ” मोलाविनायकाने खुनाचाने दिवशीं अकरा वाजतां
हेमचंद्राच्या आज्ञेवरून त्या ठेकावर येऊन बसला. खुनाचाने फार

बागचा धिक्खोरिया भाईनन्हेच काह बहाम्बाविपकी रत्नाच विहिने
होते. इतका वेळ भाईनन्हेच बाळविण्याच्या कोठ्याने तो स्तेवण का
हेर पडला. रहदारीच्या मोठ्या रस्त्याच्या बळबावर तो बळता वेळ
जसता दुसरी एक व्यक्ती त्याच वेळी तपोस्थान बळता वेळता. तेव
होती. वेळी सहासहकी परस्पर समुल होऊन परस्पराने दहादहा
साठी; त्याबरोबर दोघेही आमच्यापासीं चकते. जमन पाहिलेचें
स्वयं तर नाहीना ! अता दोघांनाही कळत नव पडला. त्या प्रमांन
' नळिनी ' असे शब्द हेमचंज्यापूच्या मुलांमून काहेर पडले.

होव. ती नळिनीच होती ! समजताने हेमचंज्यापू आश्चर्याने
जवाला, " नळिनी, तू येथे काही ! "

त्याच्या मजाला काय उत्तर धावे हेच विजा चुपेना. ती हेमचंज्या-
बापूकडे आश्चर्याने टकतक पाहण होती. हा अकल्पित घेदीमुळे
दोघेही आश्चर्याने गोंधळून गेले होते.

" नळिनी, आम्हण लोडण्यापूरी काय कळकळचें करी होवेंत ! "

उत्तर नाही.

" कासा चला पुढा माहिती नळ्या करी आमच्याचा चला पुढा
माहिती होतना, नव येथें करी रस्त्यां नव दिहावयाचें होवेंत. "

उत्तर नाही.

" नववर इतका प्रयत्न करीन आता होव करी पुढ्या चलाच
सोव करण्याकरितां आमचाच ही मित्र मित्राचें मात कोठें ? तू ये-
त्यावर एक दोन मित्रांचा सुद्धा नव आता येवेंत. जसे आताही

हैं आपसमें बड़े-बड़े लुत्तार-लुत्तारों से लिपट-पाटून साकेल होना।
हाड़ी चहुँप पर बेल्यावर त्याका कसबाकरितां अतिनीमें एक लक्ष
मशी चढ़े पसरली.

“हा जेनील-सर्व मकार-पाटून-आपस-लुत्तार-लुत्तार पडल साताळ;
जब-साही इकिन्ना-पेडून-... ..

“सांग, सांग, हा सर्व मकार-पाटून-आपस-मकार-लुत्तार-लुत्तार
कंडी आहे साही तुला कल्पनाहि होना-नाही.”

“सरंच. अशी स्थिति-होनां सत्य आहे. नी केवळ-जेथे असे
आवेळीं देखील माही अशीच स्थिति हाती, परंतु आतां मला त्याचे
सर्वीस सादर नाही. कारण नी आतां जेथे बापाचे दुष्ट कमी कर-
ण्याचा आहे.”

“पण तुमचे बापा कोण ?

“तेच सामर्थ्य-पहिल्या पासूनच सांगत्ये. आर्यमातृम तुम्ही मला
बेळन आला त्या आर्यमातृम नी होतें परंतु मध्ये सहा सात दिवस तुम्ही
आलाच नाही. त्यामुळे मला काळजी वाई लागली. सर्व दिवस नी
तुम्हा-वाटेकडे पहाव-कसावे पण काय ? काहीनीं मला तुम्हाविषयीं
किवीदां तरी विचारले. तुम्ही पाळक झाल हाच आम्हीनें तिन तें पण
देखील पहिल्या-वास्तवेला काय-साधीन केले नाही. कारण त्या प-
लास काहीनीं तरी अक्षुण्ण अक्षर्य-आले बाईला-पाळ-होतें. पण तु-
म्हा-वाटेकडे-वास्तवेला मला काय आले.”

कोठून कापार नका करवा येत्या दिवशीं कोक करित होवे. ती त्याची किडी वकारें घरी समजून येथी. कीहि त्या दिवशीं घर काक होतें. नका त्या दिवशीं कोक देखील आली नाही. कावा काव चरें तब दिव्याकडून पिलाकडून वळून होतें. रात्री नी निजतें जातें पाहून त्यांनीं त्यामागें नजमरेण होतरी ती कोडी पेटी उचवडी आणि त्यांत कोडी निघत देवते—

“ त्या पेटींत काव होतें-ते तुं पाहिलेंत काव ? ”

“ छे, पहाणार कोठून ! नी निजतें किंवा माहीं तें पाहूनच त्यांनीं पेटी उचवडी. आणि ते निघत देवतांच पुनः पुनर्वदंत ती पेटी बंद केडी. ”

“ परं नका तें पत्र-पहिस्वा करलेला आधर्मातीत माईनी दि-
लेतें पत्र ! ”

“ तें पत्र मायांनीं येथें आल्यावर नजमवळून घेतलें. आणि व उचवडी पाहून टाकिलें. ”

“ वन आतां तुं हा ठिकाणीं—अथा काचेरहता ठिकाणीं किडी निघत राहणार ! ”

“ तेवढ्याकरितां नी आतां आजमाण्या पत्त्यावर पत्र लिहिलें आहे. नका पत्र लिहिण्याची मायांनीं बघाई केडी आहे. ते सजतात, ते पुनर कोणाकडून लिहिलेंत तर त्या पत्रावरून देखील माझे शत्रु माझा तुलावा करतील. येवशीं आतां नी नकाच बघा करत नको

विचार केन्द्र की, जायदादा नमिदर नम सिद्धन तुलाता केये कोऊ
करे. आधि जायदा पूर्वी जालेज विचार तुली केये आत्माकर बाबाका
साधन माया सुरक्षितवाचिपरीं स्थायी कालची दूर करानी. त्यापमाके
जाय ते बाहेर नेते आयेत, असे पाहून भी जायदात नम सिद्धिते जाधि
दाकण्याकरितां दुसरे कोणीं नसल्यामुळे त्या स्तेककर कात होई
वै जायदी ग्रेट साधी. ' असें लहून धिने जायदा रोऊनवापुन नम
बाहेर काढते ' हे ते नम. आधी बाबा केरनपेक तुली थाता. "

हेनचंद्रबापुने ते नम बापके आधि लजाऊ " तर-नम भी केये
कोडेसा कमाकरितां जाले जाहेआधी तुला काही कल्पना होते का ? "

" कल्पना ! हो-होवे. माया देसामुळे आलांव. "

" अ- तं तर तरं ! नम तुला काय साधुं ! मजबर जला प-
तन आला आहे की- " हेनचंद्रबापुला पुढे बोतबेना. त्याच्या डो-
ळ्यातून लळकन पाणी आले.

" हे-हे काय ! अतं काय करतां बापु ! " मजिनीने हेनचंद्र-
बापुचा हाव धरून सदले.

ब-बाब वेळाने हेनचंद्रबापु कथित स्वराने लजाऊ, " मजिनी
तुं आतां जला विसरावेत हेच चांमते. "

" बापु, तुलीं काय हे लळकन बोळना ! मी नम पाठविते-बाही-
तुलाऊ कळविते बाही लहून तुलीं नमविपरीं जला संशय केला का ?
नम काय साधुं ! माया कमाकी काय स्थिति साधी- "

“आहो, लोकाय वहा सांन आन बाये. नी ब्रह्मन् मुनी
लोकर सन करावे अभी पिताजीनी हस्त बाये.”

“हे, माता मन बाह्याकरिता—

“आहो. नी अर्घी कर तावसे.”

“का पिताजीनां जानली तरी हकीकत सांगूत—

“पिताजीनां तरी हकीकत—हाय हाय ! आतां तरी हकीकत
कोणाला सांगू ! माझा विषयक पित्याच्या लून हाता—

“काय ! तु— ५ — ५ — ५ — ५ —”

वृत्तिनीची बोवडी तळली. हेमचंद्रानागूनं यधू पुतून तिने घरचा
कांपणारे हात आपल्या हातांच धरून हलू हलू पिताजीच्या सुनास-
बंदी सवं हकीकत पिता सांगितली. मुझम बंगाल्यांतील हात हनाळ
कळण्याकरितां वृत्तिनीचा पिता कोठले नु कोठले तरी वर्तमानपत्र
रोज घरी घेऊन येत असे, पण त्या वर्तमानपत्रांत दिनेशचंद्रानागून्या
सुनाची हकीकत तिने कोठेच वाचली नव्हती. ती वर्तमानपत्रे वाचून
तिच्या कोवळ्या मनावर निराळाच परिणाम झाला होता. त्यांत हेम-
चंद्रानागून्या पित्याच्या सुनाची हकीकत ऐकून तिच्या अनांत निरनि-
सळे विचार तरंग येऊं लागले. ती लजाली, “आपल्या बंगाली बाबू-
वरच सरकारने कां असा कटाक्ष ठेविला आहे ! असं काय त्यांनीं
सरकारचं केळं आहे.”

“सरकारचा आणि पिताजीचा मुळीच संबंध नव्हता. तज्ज्ञांच्या
बाबू चळवळीच्या आनगर्भित हे कधीहि इतके जाहीर—

“ वन तुमच्या पुण्याच्या लोकां तुमच्या पिताजीचा कां खून
साळा ? तें काहीं नाही—आपण बंगाली सणूनच सरकार— ”

“ वेही आहेत तूं झाले ! आपण बंगाली सणून काय झाले !
सरकारने पिताजी बंगाली सणून त्यांचा खून केला असें कां तुम
समजें ! समजें तें दयाळु सरकार आपल्या रंगेला आपणाच होऊन
मार्ते असं होईल ! तसें नव्हे—बंगाल्यांतील बाबू स्वदेशी चळवळीच्या
नावाखालीं कांहीं तरी थोतांडें करितात; वर्तमानपत्रांतून राजद्रोही लेख
लिहितात, तसेंच राजकीय चळवळींत पडून कायद्याचे उल्लंघन करितात
आणि आपल्या स्वतंत्रतेचा दुरुपयोग करून शांततेचा भंग करितात
सणून सरकारला त्यांच्या पारिपर्यासाठीं अशी वृत्ति धागण करावी
समजून हे कडक नियम अमलांत आणावे लागले. हेंच पहाता, परवा
काँग्रेसला फेंकला, काय म्यापासून अर्थ मिघाला ! म्यर्थे कांशी जा-
ईल कीं नाही— ”

“ वन तुमच्या पिताजीचा कां खून साळा ? ”

“ तेंच उघडकीला आणण्याकरितां माझा हा सारा प्रयत्न झाला
आहे. तुमचा पत्ता लावण्याचा मी अगदीं निश्चय केला आहे. ”

“ खरंच गडे लावा त्या मेल्या दुष्टाचा पत्ता. ”

आपल्या पित्याचा आणि त्या सुनाचा कांहीं संबंध आहे अशी
विला कल्पना तरी होती का ? सुनी मनुष्याचा पत्ता लावण्याविषयी
ती मोठ्या आग्रहाने आपल्या भियकराला सांगत होती परंतु त्यामुळे
स्वतःच्या पित्यावर संकट ओढवत आहे तें विला कल्प माहीत ! नव्या

वेळाने हेमचंद्रबाबू विला सजाला, “ वज नखिनी, आपल्या दोघा-
प्याहि आशा आवां भंय होणार !—नाहीं तर पिताजीची तरी आज्ञा
मला मोडिली पाहिजे. ”

हेमचंद्रबाबूचे प्रापण ऐकून मलिकीने एकदम त्याच्या गळ्याला
बिठी मारून ती स्तब्ध स्तब्ध सजाली “ सांगा एकदा, तुमच्या
पिताजीची तुलांला काय आज्ञा आहे ती तरी मला एकदां सर्व ऐकू
या, सजजे माझ्या देवांत काय काय आहे ते तरी कळेल. ”

आपल्या भावी सुखाच्या आड येजारी आपल्या पित्याची शेव-
टची इच्छा हेमचंद्रबाबूने दुःखित मनाने शीतलेला सांगितली, परंतु
ती ऐकण्याकडे तिचे कितपत लक्ष्य होतें हा एक प्रश्न आहे !
तिच्या डोक्यांत निराळ्याच विचारांचे काहूर माजून राहिले होतें.
हेमचंद्रबाबू मृत्युपत्राची हकीकत सांगून पुढें सांगाला, “ रोहिणी
चंद्रकिरण कोण ? ती राहते कोठें ? हें मला कांहीं सुखां माहित
नाहीं. आणि मृत्युपत्रांतहि तिच्या नांवाशिवाय जास्त उल्लेखहि के-
लेला नाही. रोहिणी चंद्रकिरण कोण आहे ? कोठें आहे ? हें जरी
सध्यां आपणांस माहित नाही तरी ज्याअर्थी तिच्याच बरोबर मी लग्न
करावें असे पिताजीनीं मृत्युपत्रांत लिहून ठेविलें आहे त्याअर्थी योग्य-
वेळीं ती मुठमी कोण आहे तैरे सर्व मोठी आपणांस आपोआप क-
ळवील असें माईचें समजें आहे. ”

मलिकी स्तब्धमनाने सिडकीबंदळ उघ्ती राहून बाहेर पडत
होती. इतक्यांत विद्या विद्या परत येव आसतांना तिच्या हठींत पडत.

सरोवर त्या वेळीं विद्या पिता तिच्या दृष्टीस पडला ते एका अर्धी
घर वरें झाले, कारण तिच्या विचारांचें पर्यवसान तिला प्रसिद्ध क-
ल्यापर्यंत आले होते, परंतु पिता दृष्टीस पडतांच तिच्या विचारांचा
ओष एकदम बदलला. ती हेमचंद्रबाबूकडे पाहूं लागली तेव्हां तो
समाला. “ नलिनी, मला फार त्राहन लागली आहे— ”

“ त्राहन लागली आहे ? ” असें सणून ती खाली गेली.

एकळ वेळ झाला. नलिनी वर येईना. हेमचंद्रबाबू चढावर बसून
कंदाळला. शेवटी उठून तो स्निहकीजवळ जाऊन उभा राहिला. नलिनी
आतां वर येईल, मग वर येईल अशाखालीं एक तास लोटला. रक्षणा-
धानें नेवून दिलेला चारांचा वेळ भरत आला. शेवटीं नलिनी कांहीं वर
येत नाही असें पाहून तो खालीं उतरला. खालच्या दोन्ही खोल्या त्यानें
पाहिल्या, परंतु नलिनी कांहीं दिसेना. घरांत कोणी नाही असें पाहून
तो चपायला. इतक्यांत नलिनी गेली असेल तरी कोठें ! कदाचित
आपआकरितां कांहीं जिन्नस आणण्याकरितां बाहेर गेली असेल असें
वाटून तिची वाट पहात तो दरवाज्याजवळ उभा राहिला. क्षणभरानें
बाजूच्या बिन्हाडांतील एक मनुष्य त्याच्याजवळ येऊन सणाला—
“ तुसीं बाबूसाहेबांना पहातां काय ? ”

“ हो - य - ना - हीं - मी - नलिनीला— ”

“ होय, होय. ती बाबूसाहेबांची मुलगी. आतांच बाबूसाहेब कित्त
वेळन गेले— ”

“ कोठें ? ”

“ तें कांहीं मला माहित नाहीं. पण जातांना ते सणाळे कीं मला
जर कोणी भेटण्याकरितां आले तर मी बाहेरगांवीं गेलों असें त्यांना
सांग्ता. ”

“ पण हें घर असें उघडें टाकून— ”

“ मग त्यांत काय आहे ! दोन रुपयांचा देसील माल नाहीं. आणि
घर उघडें टाकलें सजून काय साळें ! त्यांच्या माळाळा कोणीहि हाथ
लावणार नाहीं. ”

“ त्यांची मुलगी आतां येथें होतीना पण ?

“ होय. बाबूसाहेब आतांच बाहेरून आले आणि गडबडीनें तिला
आपल्या बरोबर त्यांनीं नेलें. त्यांची पेटी देसील अद्यापि स्टेशनवर
पोहोचली नसेल. ”

हें ऐकतांच हेमचंद्रबाबू तेथून सपाटघातें निघाला. स्टेशनवर न-
ळिनीची व तिच्या पित्याची आपणाला अवश्य भेट होईल असें
त्याला वाटत होतें. परंतु स्टेशनवर येतांच एक प्यासेंजर गाडी सुर-
लेली पाहून त्याची निराशा झाली. शोध करतां, एक बंगाली एवस्थ
बरोबर एक बाई आणि एक पेटी घेऊन नुकत्याच सुरलेल्या गाडीनें
गेला असें कळलें. परंतु तो कोठें गेला तें माझ कळलें नाहीं. पुन्हां
त्याला नळिनीचा वियोग झाला. आतां ती पुनः आपणाला भेट
किंवा नाहीं अशा निराशेच्या विचारांत तो परत व्हिक्टोरिया गार्डन-
मध्ये जाण्याकरितां मार्गे फिरला. वाटेंत त्याच्या मनांत नानातरेचे
विचार येत होते. पालक सजून नळिनी ज्याला समजते तो तिचा

सारा पालक नसून कोणीतरी कार्यसाधू होती मनुष्य असून त्याने त्या
 नावाच्या निराश्रित नटिनीवर आपला कार्यभाग साधण्यासाठी तिच्या
 अपाक मनावर आपण तिचे पालक असा ग्रह केला असेल असे एक
 ना दोन, हजारों विचारांत प्रमिष्टासारखा तो एक एक पाऊल टाकीत
 चालला होता. व्हिक्टोरिया गार्डनच्या मोठ्या दरवाजांत येतांच बाजूने
 जाणाऱ्या एका मनुष्याकडे त्याची एकदम हट्टी गेली त्याबरोबर गों-
 धलेलेला होऊन तो क्षणभर तेथेच उभा राहिला. बाजूने जाणारा
 मनुष्य आपल्या ओळखीचा आहे असे त्याला वाटले. इतक्यांत त्याला
 काही गोष्टीची आठवण झाली, त्याबरोबर त्याचे सर्वांग कंपित होऊन
 त्यावर भीतीचे शहारे आले. पिताजीचा खून झाला त्या दिवशीं पि-
 ताजीला भेटण्याकरितां आलेल्या मनुष्याचे माईने केलेले वर्णन त्या
 मनुष्याला मितोतंत जुळत होते. कारण माईने केलेल्या वर्णनांत व त्या
 मनुष्याच्या पेहरावांत, ऊंसीत आणि रंगांत बरीच साम्यता होती.
 हेच बघूनाने माई वळून पाहिले तो तो मनुष्य थोड्या अंतरावर उभा
 असलेला त्याच्या हट्टीत पडला. पुनः तो मनुष्य हट्टीत पडतांच त्याला
 दुसरी आठवण झाली—आपण नटिनीबरोबर तिच्या घरीं आत
 असतां तो मनुष्य आपल्या मागून येत होता. ही आठवण होते न होते
 तो, सा आठ दहा दिवसांत त्याला आपल्या घरावरून जातां येतां आपण
 पुष्कळां पाहिले आहे अशी तिसरी आठवण झाली. आपणा मागून
 सुमी मनुष्य फिरत आहे ही कल्पना त्याच्या मनांत येतांच त्याचे
 काळीज धरारले. त्याने पुनः भीतभीत अस्वस्थमाने माने वळून

साहिते परत त्या मनुष्याच्या रेवडी रघुनाथ त्याच्या हृदीस पडला.
रघुनाथाला पाहतांच त्याच्या भीतिमस्त मनाला पुष्कळ धीर आला.

“ काय बाबूसाहेब, आमच्या पूर्वीच तुलांला शोध लागला होता !
याचा ! ” रघुनाथ हेमचंद्रबाबूजवळ ओळख सगाला.

“ कसला शोध ! ”

“ तुनी मनुष्याचा— ”

“ तेंच तेंच मी तुलांला सांगणार आहे. ” असें खणून हेमचंद्र-
बाबूने थोड्या वेळापूर्वी आपल्या मनांत तुनी मनुष्याविषयीं पोळत
जसलेले सर्व विचार त्याला सांगितले.

“ तुलांला जसा त्या मनुष्याचा संशय आला तसा मलां देखील
आला आहे. परंतु तो निव्वळ संशयच आहे. वरं पण तुसी नशिनी
नावाच्या मुलीबरोबर— ”

“ तुलांला कसं कळलं ! ”

“ हीच तर मुलीं आमच्या घंयांत मजा आहे ” रघुनाथ हासत
हासत सगाला, “ ज्या मनुष्यानें तुमच्या बडिलांना का. १२ ला १४
लिहिले त्याच मनुष्याची ती मुलगी— ”

“ काय ! त्या तुनी मनुष्याची ती मुलगी ! ”

“ छे, हा अगदीं तुमचा चुकीचा ग्रह आहे. तो मनुष्य तुनी
मसूम उलट तुमच्या पित्याचा सारा हितचिंतक होता. त्यानें त्या-
च्याकडून शक्य तितका प्रयत्न केला परंतु तुमच्या बडिलांच्या सखा
असर त्याच्या सखा दुर्दैवामुळे त्याच्या मदतीचा तुमच्या बडिलांना कां-

हीच कायदा साळा नाही. आकल्याणावरून कोठेले संकट होकावून पाहू लागले हरी जाणे, त्याने आपल्या मुलीसह येथून पलायन केले. तुली नास्ती येथे वाट पहात बसाले. सणून मला येथे यावे लागले, नाही तर त्याच्यावर काय संकट आले आहे? तो कोठे गेला? इगैरे सर्व गोष्टींचा मी शोध केला असता. आतां तुलीच सांगा की, त्या मनुष्याला जर तुली सुनी सजतां तर हा दुसरा मनुष्य ज्याचा तुलाला व मला संशय आला आहे तो कोण ? ”

हेमचंद्रबामू स्वस्थ उभा होता. रघुनाथ पुढे सजाला, “ वरं पण तुमची आणि त्या मुलीची ओळख कोठली ? ”

हेमचंद्रबामूने त्याला आपली पैमकहाणी सांगितली.

“ मृत्युपक्षांत रोहिणी चंद्रकिरण कोण ? त्या विषयी काहीच लिहिले नाही सजतां, आणि तुलांलाहि विषी काहीं नाहिती नाही सजतां, असो त्याचाहि योग्यवेळीं आपण शोध ठावू. पण पहिले संशय त्या संशय आलेल्या मनुष्याच्या मला यामें लागले नाहिजे. ”

एक मुल पोलीस दुसऱ्या मुल पोलिसाच्या यामें लायला.

प्रकरण ८ वे.

दुर्देवी जोड़पें.

रा द्वीपसभा, संकेतन, बदरान, याथा, बहिष्कार कैंरे
 गिरगिराव्या पंधांचा शेंकडार नवद होकी आपसी कर-
 कांवी स्वदेशभक्ति व्यक्त करण्याकरिता स्वीकार कर-
 तात. परंतु दुःस्वाची मोट ही कीं, त्या प्रत्येकांत स्वार्थ-
 त्याच नांव नसतो. शेजारचा करवा सज्जन आपण करावनें इतकेंच !
 एखाद्या उठजे आणि परदेशास्तुंवर बहिष्कारास उचल्यो. एक
 पहिना ओबतेच पण नेटानें स्वार्थीकडे लक्ष न देतां तें मत पाळ्यो-
 परंतु पुढें त्रिशाला त्सार लागूं लागला कीं आपोआप त्याच्या त्या-
 वचांत टंगळ मंगळ होऊं लागते तसेंच चौथे एकच जमते, कीं साखी
 स्वदेशीला छुरतात. प्रत्येक जण आपण किती स्वदेशभक्त आहों तें
 दाखविण्याचा जरीनें प्रयत्न करता. घर दुसरीकडे एखाद्या वेड्या
 वीर देशभक्ताच्या मनांत स्वतःच्या देशभक्तीचा इतका ऊत येतो कीं,
 आपलें नांव देशभक्तांत अमर होण्यासाठीं आपल्या सवचटलेल्या में-
 दुंवरून जशी एक शकल तो काढतो कीं, शाबास ! एकंदरीनें त्या स्वदे-
 शीनें कमीजास्त विचारांच्या डोक्यावर त्यांच्या विचारांच्या बळजा-
 वर आपला पुरा अंमल बसविला आहे. शेतां शेतां त्या देशभक्तीची

आणि कलकत्ता की वस्तु बांगलादेश की समस्या के लिये एक बड़ी आहूत है। परंतु जोपर्यंत आमच्या देशातून जातिभेद आणि स्वार्थ मेळा नाही तोपर्यंत वरील चळवळीसारख्या शेंकडों चळवळीने आपल्या राष्ट्रीय किंवा सामाजिक अगर कोठल्याही उच्चत्तीची आसी आशा करणे स्वार्थ आहे। जातिभेद आणि स्वार्थ ही दोन पिराणें आमच्या मधून फलविण्याचा 'बंदेमातरम' हा एकच मंत्र आहे। जें कराल तें स्वतः करितां न करतां मातृभूमीकरितां करा। आणि तिच्यावर वास्तव्य करणारे सर्व आपण तिचीच ठेकें आहोंत अतें समजून एकमेकांव-रोडून बंधुत्वाच्या नात्याने वाया झणजे पुढील दिवस आपण स्वामीने हांगठें पाहूं। एवढे ! उलट कोटपाकची संकटांच्या भाराने हांकलेल्या आमच्या मिय मातृभूमीच्या पाठीवर काहीं वेडे पीर देशभक्त बांग-लोळे फेंकूं लागले आहेत। बांगलादेशाचा दबका झणजे तिच्या दुःसाचा कडेलेटच झेपे। याचा आमचे देशबांधव केव्हां विचार करतील तो करावे।

परंतु इतकी मोठ तरी की, त्या बांगलादेशाच्या दबक्याने आ-मच्या आंत बंधूंचे पावे माव दणाळले। ते इतके की, त्यांच्या वि-चारी मंडूतून जे अनेक तर्क वितर्क बाहेर पडतात ते पाहून त्यांच्या विचारी हाक्यांची कीचन करावीशी वाटते। एखादा आंतल ठसक उ-ठ्यां तो आपली ठसक तरवार कळकत्यावर फिरवितो। तीं दुसरा उ-ठ्यां तो पुण्याकडे वळतो। परंतु पुण्याची वस्तुस्थिति झणजे काय आ-मच्या लोकां साहित्यापुढे आहे। तरी देखील सर्व महाराष्ट्रांत आपले

नांव अग्रजव्य केलेल्या त्या पुण्यनवरीने जावल्या बाबाची लाज
अशी काय विडक्षण बसविली आहे की, वरा कोठे फट झाले की,
सर्वांचा डोळा पुण्याकडे लागतो.

पुण्याचे नांव निघाले, कीं आळाच संशय ! हेमचंद्रबाबूच्या मागे
वंन डिटेक्टिव्ह होता हे बाबकांच्या लक्ष्यांत आहेच. रघुनाथ कोण ?
आणि हेमचंद्रबाबूबरोबर त्याचा काय संबंध ? हे जाणण्याची जरी
त्याला उत्कंठा लागली होती, आणि तेवढ्याकरितांच जरी तो त्याच्या
मागे न्हिकटोरिया गाईनपर्यंत गेला होता तरी मध्यंतरी त्याची
पाळत सोडून नलिनीच्या मागे जाणे त्याला अधिक श्रेयस्कर
वाटले. कारण हेमचंद्रबाबू नलिनीबरोबर तिच्यामागे तिच्या घरी
गेला त्यावेळीं सोहि त्याच्या मागे गेला होता. नलिनी कोण ? तेथे
रहाते कोण ? वगैरे सर्व तपास तो करून चुकला होता. तपासाअर्ती
नलिनीच्या पित्याचा दिनक्रम समजतांच त्याला नलिनीच्या पित्याचाच
जास्त संशय येऊ लागला. त्यांत त्याच्या मागे पुण्याला जाण्याला का-
रण नलिनीला तिच्या पित्याने एकाएकी तिला पुण्यांत नेले हे होय.

पुंढी सोडल्यानंतर गाईन असतांना, नलिनीला वेळून पिता
पिता कोठल्या ठिकाणी गेला असेल हा एक विचार वंन डिटेक्टिव्ह-
च्या डोक्यांत चालला होता. बहुतेक करून हेमचंद्रबाबूच्या घरीच
त्याचा शोध लागेल असे त्याचे मन त्याला सांगू लागले. एक विचार
संपतांच दुसरा पुढे आला—नलिनीच्या पित्याने आप्पाबरोबर ने-
लेल्या रेडींग असे काय अह पदार्थ होते, कीं त्यामुळे ती उफळण्याला

कार हनील लागले. दिसण्यांत पेटी साधारण असून तिला दोन फुलुने, शिवाय सील करण्याचे काय कारण ? जसे त्या पेटीविषयी एक मा' दोन शेंकडों विचार त्याच्या होक्यांत घेऊं लागले. कदाचित् त्या पेटीत ज्वाळासाठी पदार्थ तर नसतील ? अशी त्याला शंका आली. ज्वाळा- साही पदार्थाची आठवण होतांच माजिक स्ट्रीटमध्ये फेंकलेल्या बांब मोक्याची त्याला आठवण झाली. होता होता माजिक स्ट्रीटमध्ये बांब फेंकणारा दुसरा विसरा कोणी नसून तो नसिनीचा बापच अ- सावा असें त्याला वाटूं लागले. अशा शेंकडों विचारांत गर्क असतां नाडी पुण्याच्या स्टेशनवर थांबली. त्यावेळीं पूर्व दिशा नुकीच आरक विसूं लागली होती. माडीतून उतरल्यावर मनाला तरतरी आणणारा बहा घेण्यासाठीं बंग डिटेक्टिव्ह स्टेशननजीकच्या एका उपाहार- गुहांत गेला.

बहा घेऊन बाहेर आल्यावर दुर्दैवामुळे शहरांत जाण्याकरितां त्याला एकहि टांगा मिळाला नाहीं. त्या दिवशीं नवीन नंबर घेण्या- करितां पुष्कळ ठामे पोलिसकचेरीवर अडकुन राहिले होते. व थोडे बहुत जे होते ते उतारु लोकांना घेऊन केव्हांच शहरांत गेले. त्यामुळे बंग डिटेक्टिव्हाला पार्यांच रस्ता गुडविण्याचा प्रसंग आला. सदाशिव पेठेंच्या नाक्यावर येतांच रस्त्यांत पडलेल्या एका कागदाच्या मो- क्यावर त्याची दृष्टी गेली. घाईघाईनें तो कतल मोळा आहे तें पाह- ण्याकरितां आजार इतक्यांत समोरून एक टांगा आला आणि त्याचें चाक त्या मोक्यावरून गेलें. त्या बरोबर त्या मोक्याचा भडका होऊन

बोला आकल्य साता. आवाजावरोंवर गाडी बाजूनी पोलिस घाबरे व 'बांबगोळा', 'बांबगोळा' असा एकच ओरडा साता. गाडी बांबविण्यांत आली. 'आपण गाडी घेऊन येत असतां हा जवळच उभा होता', असें बंग डिटेक्टिव्हकाचे मोट दाखवून गाडीवाणानें सांगितलें. त्या बेळी त्याच्या जवळपास त्याच्याशिवाय दुसरे कोणी नसल्यामुळे पोलिसांनीं बंग डिटेक्टिव्हाला कैद केलें.

शिपायांनीं एकदवांच क्षणभर त्याला कौतुक दाटलें. आपण कोण? हें समजतांच आपली तत्काळ सुटका होईल अशी त्याची खात्री होती. परंतु पोलिस स्टेशनवर येत्यावर चिचान्याचा तो फोकळ धम दूर झाला. आपण गुप्तपोलिस आहों असें शाबीत करण्याला त्या बेळी त्याच्याजवळ काहींच साधन नव्हतें. शेवटीं आपण खरोखरच गुप्तपोलिस आहों अशी खात्री करून देण्याकरितां त्याला कलक त्याच्या पोलिसखात्याला तार करावी लागली. शचकहो ! त्या ता- रेचें उत्तर येईपर्यंत चला आपण हेमचंद्रबाबूला भेटूं.

रघुनाथाला भेटून हेमचंद्रबाबू रात्री अकराच्या गाडीनें पुण्यास आला. तत्काळीं सहाच्या सुमारास त्याचा दांगा बागेच्या फाटकाजवळ घेऊन उभा राहिला. रघुनाथाच्या भेटीपासून त्याच्या अस्वस्थ मनाला जास्तच अस्वस्थता आली होती. शिवाय गाडीच्या प्रासाभुळें व सर्व रात्र झोंप न मिळाल्यामुळे तो अधिकच त्रास्तला होता. गाडीवाणाचे पैसे चुकवून आंत जाण्याकरितां तो मार्गे फिरला तो दुरवा अर्धाव उभी असलेली नडिनी त्याच्या हट्टीस पडली. त्या बेळी

त्याची काय स्थिति झाली असेल बरे ! पुनः आपण नलिनीला स्वप्नांत पाहतो कीं काय, असें वाटून तो तेथेच दरवाज्यांत एक पाय आंत आणि एक पाय बाहेर असा दगडी पुतळ्याप्रमाणे स्वस्थ उभा राहिला. त्याची ती स्थिति पाहून नलिनी हलकेच पुढें होऊन सजाली, “ बाबू असें गोंधळूं नका. आंत बला पण तुमची माझी ओळख आहे असें तुमच्या मातला कळूं देऊं नका. रात्री मी आपणास सर्व सांगत्यें—” इतक्यांत आतून कोणी तरी येत असल्याचा विला भास झाला. त्या बरोबर ती चटकन दरवाज्याआड झाली.

गाडीचा आवाज ऐकून शीतळा बाहेर येत होती. हेमचंद्रबाबू मुंबईस गेल्यापासून तिच्या मनाला बिल्कुल स्वस्थता नव्हती. सुनी मनुष्याचा रघुनाथानें कांहीं तरी पत्ता लावला असेल सणूनच हेमचंद्रबाबूला मुंबईत भेटण्याकरितां बोलाविलें असें विला वाटत होतें. परंतु हेमचंद्रबाबूचा निस्तेज गोंधळलेला चेहरा पाहून तिची निराशा झाली. सुनाचा जर कांहीं शोध लागला असता तर आंत येतांच हेमचंद्रबाबू कांहींतरी आपल्या बरोबर बोलता ! परंतु तसा कांहीं मकार झाला नाहीं. ती मुकाट्यानें त्याच्या मागून आंत गेली. कपडे काढीत असतां हेमचंद्रबाबू “ मुंबईत जाऊन कांहीं विशेष निष्पन्न झालें नाहीं ” इतकेच सजाला.

थोडक्या वेळानें नोकरानें चहा आणून टेबलावर ठेवला.

“ मग तुला मुंबईत नोटाविण्याचें काय कारण ? ” चहा घेव आसतां शीतळा सजाली.

“ कारण काय ! पिताजीला ज्याने पण साठविले तो पिताजीचा स्वरा हितकर्ता होता असे त्याच्या खात्रीलायक काढले— ”

“ आणि माझीहि त्या मनुष्याविषयी आतां खात्री साजरी आहे. कारण तो मनुष्य काळ येथे आला होता. ”

“ तो मनुष्य आला होता ? ” आश्रयांने हेमचंद्रबाबूने विचारले. इतक्यांत त्याला कांहीं स्मरण होऊन तो स्वर बदलून पुढे सभाळा,

“ तो मनुष्य येथे आला होता काय ? ”

“ होय. काळ संध्याकाळीं आपल्या मुलीला घेऊन तो तुझे नांव विचारीत येथे आला. त्याने ज्या कांहीं गोष्टी सांगितल्या त्या सर्व खऱ्या आहेत अशी माझी खात्री आहे. ”

“ मी आलों त्या वेळीं बागेत उभी होती ती-ती- ”

“ होय. तीच असेल ती. बागेत होती का ? मला वाटलं ती आपापि निजली असेल ! काय विचारीची दशा ! आपल्या सारखं तिच्या-वरहि संकट आलं आहे— ”

“ संकट ! तिच्यावरहि संकट आलं आहे ? ”

“ तिच्यावर नाही तिच्या पित्यावर ! म्हणजे तिच्यावर नाही का ? ”

“ हो. असें तर खरेच. पण काय संकट आलें आहे ? ”

“ त्या विषयीं त्याने मीटसा उल्लेख केला नाही. परंतु आपल्या घरावर जसा प्रसंग आला तसा त्याच्यावरहि आला आहे. त्याने सांगितलेल्या हकिकतीवरून असें दिसतं कीं आपणावर संकट

अपणपारा मनुष्य हो बांगला ओलसणे. आणि त्या दिवशीं आपणाकडे आलेल्या मनुष्याचे त्याने बरोबर वर्चन केले. त्याचा आणि आपल्या बरांतला बांगला स्नेह होवा. म्हणून सुरक्षित ठिकाण असें समजून त्याने माझ्या सोबतीला आपल्या मुलीला आणून ठेविलें. वार्तांना तो सजाला, मी एक दोन दिवसांत त्या मनुष्याचा शोध करून येथें येतो. मग आपण सर्व मिळून पुढें काय व्यवस्था करायची ती करूं.—पण हेमचंद्रा त्या मुलीविषयीं तुजें काय मत आहे ? ”

“ माझं — व — त — ” एकारकीं शीतलेनें विचारलेला प्रश्न ऐकून हेमचंद्रानाच थोडा गोंधळला. इतक्यांत ‘ माईला ओलस देऊं मका ’ अशा अर्थाची मलिनीनें केलेल्या सूचनेची त्याला आठवण झाली. तो पुढें सजाला, “ माई, मला जर तिची कांहींच माहिती नाही तर मी मत तरी काय देऊं ? इतकें मात्र खरें कीं, सध्यां तुला सोबतीची फार जतनी होती आणि ती अनायासें मिळाली. ”

“ खरेंच. मला जलीकडे अगदीं एकटें वाटत होतं. ”

इतक्यांत मलिनी आंत येतांना हेमचंद्रानाच्या दृष्टीत पडली तेव्हां तिला चुकविण्याकरितां तो सजाला, “ ती मला आंत येत आहे. बघा आतां तुज्जि दोघीजब्जि मोडी बोलव. मी जाऊन जरा पडतो, माडीचा आणि जागरणाचा मज्ज फार वास झाला आहे. ” असें म्हणून तो उठला.

आचक्षो ! रात्रीं आपण आनंदानें वाटक पाहून येतो, परंतु दुसऱ्या

दिवशीं आपणाला त्या जागरणाचा किती बरे वास होतो ! मग हेम-
चंद्रबाबूला सर्व रात्र जागरण, मनाची चलबिचल स्थिति आणि मा-
हीचा गडगडाट या सर्वांचा किती बरे वास झाला असेल ! तर
थोडा वेळ विश्रांति घेण्याकरितां त्याला रमा देऊन नलिनी तेथें
फारी आली तें पाहूं. नलिनीचा पिता कोण ? हें आतां वाचकांच्या
बहुतेक लक्षांत आलेच असेल ? तिसऱ्या प्रकरणांत नांकपुरच्या स्ते-
वानवर दिनेशचंद्रबाबूला फार दिवसांनीं भेटलेला त्याचा मित्र शशि-
भूषण हाच नलिनीचा पिता होय. ता. १२ ला कोणी पत्र पाठ-
विलें त्याची चौकशी करण्याकरितां हेमचंद्रबाबूने रघुनाथाला स-
हाय्या प्रकरणांत सांगितलेलें वाचकांना आठवत असेलच, त्याप्रमाणें
त्यानें शोध घालविला. तें जेव्हां शशिभूषणबाबूला कळलें तेव्हां तो
अतिशय दारुण. आपल्या शत्रूपैकीं कोणी तरी आपल्या पाठवीवर
आहे असें वाटून तो दुसरी सुरक्षित जागा पाहूं लागला. परंतु नलिनी
जवळ असल्यामुळे तिला एकटीला कोठेंहि गरी ठेवले तरी तें चो-
क्याचेंच आहे असें वाटून त्यानें आपल्या मित्राच्या समजे दिने-
शचंद्रबाबूच्या घरीं पुण्यांत तिला आणून ठेविलें. नलिनीची इनीट
व्यवस्था झालेली पाहून त्याचा जीव शांत झाला.

मुकनेच दिने लागले होते. हेमचंद्रबाबू माडीवर स्वस्थ पडला
होता. नलिनी आपल्या येथें आली आहे अशा अर्थाचें एक पत्र
त्यानें रघुनाथाला लिहिलें. मध्यंतरी नलिनी कोठे आहे तें माहित नस-
ल्यामुळे त्याला जी विराशा वाटत होती, ती नलिनी गरी मायस

त्याच्या घरी नेऊन राहिली होती तरी कमी न होतां उलट जास्तच वाढत जाऊन शिवाय त्याच्या चेहऱ्यावर उदासीनता आणि विचारांमुळे येणारी निस्तेजताहि जास्त जास्त वाढत चालली. आपली ओळख आहे तें मातेला फळें न देण्याविषयी नटिनीने कां सांगितलें असावें हें त्याला कांहींच कळेंना. रात्र केव्हां होते आणि नटिनी सा मोठीचा उलगडा केव्हां करते असें त्याला झालें होतें. कोणाच्याहि मनाला रुखरुख देणाऱ्या मोठीविषयी लवकर उलगडा झाला नाहीं तर त्याच्या मनाची फार च-
मत्कारक स्थिति होते. मग ती मोष्ट मनाला सुख देणारी असो किंवा दुःख देणारी असो. एखाद्या मोठीच्या उलगड्यापासून मनाला स्वा-
मीने आनंदच होणार असें जरी त्याला पळे ठाऊक असलें तरी देखील मनाची रुखरुख जात नाहीं. उलट त्या मोठीचा उलगडा होण्यास एक क्षण जास्त लागला तर तो घटकेप्रमाणें वाटतो. जर आनंद देणाऱ्या मोठीच्या उलगड्याची अशी रुखरुख लागते तर मग हेचचंद्रबाबूला अकल्पित मोठीच्या उलगड्याची किती रुखरुख लागेल !

पुष्कळ वेळां त्याच्या मनांत नटिनीला रागेंत अगर एखाद्या एकांत ठिकाणी नेऊन सर्व मोठीचा उलगडा करून घ्यावा असें आलें. परंतु असा विचार अमलांत आणण्याचा त्याला धीर होईना. कारण नटिनीने आगाऊ सूचना दिली असल्यामुळे त्यांत कांहींतरी विशेष असावें असें वाटून त्याला मुकाट्याने रात्रीची वाट पहात बसावें लागेल. होतां होत रात्रीची वेवेगळीं साक्षी; मळ बाबले; ताडे मळ

बाजले; दहा बाजले; सर्वत्र सामसूम हांते तरी नलिनी येण्याची न्हिंते
दिसेनात. हेमचंद्रपानू विछान्यावर विचार करीत तळमळत पडला
होता. इतक्यांत अकरा बाजले. तेव्हां मान त्याच्यानें स्वरुध रहावेना.
त्यानें उठून दरवाजा उघडला. तों नलिनी बाहेर उभी असलेली
त्याच्या दृष्टीस पडली.

“केंव्हांपासून मी दरवाजाची बाहेरून कडी बाजविते.”

“वाः ! उलट मी केंव्हांपासून तुम्ही एकसारखी वाट पहातों. शेपटीं
तुं भेट नाहींस असें समजून मीच आतां खाटीं येत होतो.”

“येणार कशी ! तुलीं दरवाजा आंतून बंद करून घेतलेला ! मी
इतक्यानें धके दिले तरी तुम्ही ऐकत नाहीं !”

आपण आंतून दरवाजा बंद करून घेतला होता याची त्याला
आठवणहि नव्हती. त्याच्या होठ्यांत चाळतेल्या विचारांच्या बंडाच्या
आवाजांत नलिनीनें दरवाजावर दिसेल्या धक्यांचा आवाज त्याला
बिलकुल ऐकू आला नाहीं. आपली चुकी लक्षांत येतांच तो तिथून
होऊन झाला “मी आंतून दरवाजा बंद केला असेल असें माझा
स्वमीहि नव्हते. उलट इतका वेळ साख तुं कां येत नाहींस हाच एक
माझा विचार झळझ होत.”

असें समजून त्यानें नलिनीचा हाव धरिला आणि तिला आपल्या-
जवळ एका चुर्चिरी बसविलें. बाधक हो ! पाहिताय का ? दिव्याचा
मकाश विण्या चौदावर उरला पडला आहे. अरेरे ! काय हें स्वरुधां
आणि न्हंते वरुंकर त्यावर झालें आहे ! पाहिताय वरुंकरांचा आवाज

आप्या बागेत हेमचंद्रबाबूबरोबर नेलत असता आपण पाहिजेत तिचे हास्यविनोदप्रतिनिधित मूस कोणीकडे, आणि आतांचे मिस्तेज आणि चिंतायुक्त मूस कोणीकडे! त्यावेळची ती उज्ज्वल गौर-कांती कोणीकडे आणि आतांचा मिवा बलिन आणि फिकट वर्ण कोणीकडे! एका दिवसापूर्वी तिच्या वर्णीत इतका फरक पडला नव्हता. फक्त आपल्या भिषकराची फार दिवस भेट न झाल्यामुळे तिची चर्मा थोडी उदात्त दिसत होती. परंतु आपल्या दिवशी हेमचंद्रबाबूच्या तांदून तिच्या सर्व भावी सुखाची उच्छेद करणारी त्याच्या दि-त्याची मृत्युपत्रांत लिहिलेली इच्छा ऐकून एका दिवसांत निराशेमुळे तिच्या चर्मेत आणि वर्णीत बरे लिहिलेले रूपांतर झाले.

“काल मी वर येत नाहीं असे पाहून सर्व घरांत तुसी माझा शोध केला असाळ नाही का?” नलिनी सूर्यीवर बसल्यावर सणाली.

“होय. तुमही पुष्कळ वेळ वाट पाहून रावतीं त्याही गेलीं तेव्हां शेजारच्या एका वनस्प्यानें तुसीं स्टेशनवर गेलीं असें सांगितले. त्या बरोबर मी स्टेशनवर धांव मारिली. परंतु स्टेशनवर पोहोचण्यापूर्वीच तुमची माझी गेली—एव नलिनी, मला वर बसवून न विचारतां.—”

“मम काय करूं! मावा चाई चाईनें आले आणि मला एका क्षणाचाहि अवकाश न देतां वसेच घेऊन स्टेशनवर आले. तुसीं वर बसलां अर्हात असेंहि मी त्यांना सांगितलें. तुमचे नांव ऐकतांच क्षण-त्रर ते विचारांत पडले आणि झगळे, ‘हेमचंद्रबाबू येथे असला वर त्याच्या केताला धडा नाही एव मी वर येथे एक मिनीट वास्त रा-

हिली तर भाव्या बाणाशीं नांठ येईल. तुम्हा माझी बाहूळ लागली आहे. ' तेव्हां माझा भावलाज झाला. तुम्हाला तरा रीतीने न विचारतां मी आल्हे त्यांचे मला कितीतरी वाईट वाटले. पण माझीत जेव्हां आलीं तुमच्याच घरीं जाणार आणि बाबा मला तुमच्याच घरीं ठेवणार असें त्यांच्या तोंडून मला कळले तेव्हां मला बरं वाटूं लागले. तुमची आणि माझी कशी ओळख झाली ते सर्व बाबांनीं मला विचारिले. शेवटीं बाबा इतकेच सणाले कीं, ' इश्वराची लोला अगाध आहे. ' "

" बरे पण तुम्ही माझी ओळख आहे तें माईला कळूं देऊं मकीं असें तूं सकाळीं कां सांगितलेंस? "

" कारण काल आलीं येथे आल्यावर बाबांचे आणि तुमच्या मातेचे बराच वेळ भाषण झाले. बोलतां बोलतां तुमच्या वडिलांच्या मृत्युपत्राविषयीं बाबांनीं विचारले. तेव्हां तुमची माता सणाली, ' आमच्या इश्वराने रोहिणी नांवाच्या मुलीबरोबर लग्न करावें अशी एक त्यांनीं आपली शेवटची इच्छा लिहिली आहे. आणि त्याचें मन तर दुसऱ्याच एका नलिनी नांवाच्या मुलीवर जडलें आहे. ' बाबू, तुमच्या मातेचें तें भाषण ऐकतांच माझी कशीरीच स्थिति झाली. पुढें तुमच्या मातेच्या सणण्यांत असं आलें कीं, मृत्युपत्रांत लिहिलेल्या मुलीबरोबर तुम्हीं लग्न केले पाहिजे. त्यावेळीं बाबा सणभर हांसले, परंतु काहींकड सणाले नाहींत. शेवटीं बाबांच्या त्यांनीं मला जवळ घेऊन घेऊं आणि सांगितलें, ' नलिनी, तुम्हीं आणि

हेमचंद्रबाबूचें प्रेम आहे हें त्याच्या मातेला कळू देऊं नको. कारण मूं आतांच विध्या तोंडून ऐकतें आहेस कीं, मृत्युपक्षांत लिहिलेल्या मुलीशिवाय त्यानें दुसऱ्या मुलीबरोबर लग्न करूं नये आणि ती दुसरी मुलगी, जिच्यावर त्याचे प्रेम आहे ती तुंब असें जर विद्या आतां कळतें तर ती क्षणभरहि तुला घरांत राहूं देणार नाही. सधून सधनो मी सांगितल्याप्रमाणें जाणली आठ दिवस येथें काढ. वित्तक्यांत मी तुजवडत कांहींचरी चांगली व्यवस्था करतो. पण इतकें लक्ष्यांत असूं दे कीं, तुझ्या पुढच्या सर्व सुखाकडे माझे पूर्ण लक्ष आहे.' असें सधून त्यांनीं माझे नांव बदलतें आणि मला 'कुसुम' ह्या नांवानें तुमच्या मातेच्या स्वाधोन केलें."

नलिनीचें भाषण हेमचंद्रबाबू मुकाट्यानें ऐकत होता. थोड्या वेळानें तो सगाला, "एका अर्धी तुझ्या पित्याचें सांगणें योग्य आहे. नलिनी ती तुंब असें जर मातेला कळतें तर ती तुझ्याबरोबर आतांसारखी मोकळ्या मनानें वागणार नाही. पण नलिनी हें असें किती दिवस चालणार ? साय्यापुढें आपण काय करावें ? तुला कांहीं उपाय सुचतो का ?"

हा प्रश्न ऐकतांच नलिनीनें हेमचंद्रबाबूकडे क्षणभर पाहिलें. आणि "बाबू, तुसींच कांहीं तरी उपाय सांगा" असें सधून तिनें स्फुंदत स्फुंदत त्याच्या मळ्याला मिठी मारिली.

बाबकडो ! हा शिवाय विला दुसरा तरी काय विचार अशा स्थितीवि सुचणार ! दुर्वैषी जोडणें दुसरे काय !

प्रकरण १ वे.

मुम मंडळ.

१० वर्षांपूर्वी, पन्नास वर्षांपूर्वी, शंभर वर्षांपूर्वी अमुकवेळीं जर आपण नगर दिल्ली तर सध्याच्या स्थितीत कसकसा करक पडत मेला आहे तो सरोस्वरच मनास करण्यासारखा आहे असें दिसून येईल. जें लक्ष-लक्ष दिसते तें सर्वच सोनें नसतें, अशी आतां सर्वांची बालंबाल खात्री झाली आहे. सामाजिक, नैतिक, धार्मिक वगैरे बाबतींत झालेल्या स्थित्यंतराची सजा अगर फांतीची सजा येथें जास्त वाढ्यता करण्याची कांहींच जरूरी नाही. आमची बास्तस्थिति कितीहि सुधारली तरी त्याचा उपभोग सध्यां आलीं कितपत घेत आहोंत हा एक प्रश्न आहे ! परंतु आमची अंतःस्थिति कशी आहे, याचा जर विचार केला तर गेले दिवस ते जेमतेम समाधानाचे गेले आणि पुढें येणारे ते अत्यंत विकट असेंच आपणाला दिसून येईल. पांच रुपयांपासून तों पांचशें रुपये मिळविणाराला देखील हाच नियम लागू आहे. आमची अशी स्वातंत्र्यपेढी स्थिति होण्याला इमडौल, छानछाकोरपणा, फाजील वस्तूंची आपड वगैरे शेंकडों कारणें असतील, त्याला कांहीं इजाज नाही. कारण आपल्या सुधारलेल्या काळाला तो एक अनुभवस्वाभाव बनला आहे.

परंतु त्यांतल्या त्यांत अंधारुण वाहून पाव वसरले तर पुढे वेधारे दि-
वस तरी इतके विकट वाटवार नाहीत अशी मिदान माझी तरी सम-
जुत आहे. कदाचिद हा सुधारलेल्या काळांत माझी ही समजुत पु-
कीचीहि असेल. असो. एकंदरीने कांहीं अरी कारणे असलीं तरी
संपत आमची स्थिति फारच शोचनीय झाली आहे तरी ! मागीपेक्षां
स्वर्ग जास्त, त्यामुळे बरबेबर नवे नवे सावकार वाहण्याचा प्रसंग ! आ-
जचा दिवस गेळा उद्याचा कसा जाईल ही कळजी ! अशांमुळे मागी-
करितां नीतिमतेत फाटा मिळूं लागला आहे.

जास्त मागीकरितां जे कांहीं निरभिराळे मार्ग असतील त्यांत ज-
ळीकडे संपाचा मार्ग बराच पुढें आला आहे. हा मार्गाच्या मुळाशीं
' माक दाबले कीं तोंड उबडते ' हे तत्व आहे. त्यानहल येथें जास्त
च लिहितां कथानकाला जितका भाग लागतो तितकाच घेऊन बाकीचा
सोडून देऊं. गेल्या प्रकरणांत बंग डिटेक्टिव्हानें आपण पोलिस सा-
त्यांत आहोंत हें शानित करण्याकरितां कलकत्याच्या पोलिससा-
त्याला वार केली होती हें वाचकांना आठवत असेलच. परंतु दुर्दैवा-
मुळे त्याच संधीला कलकत्याच्या तारआफोसमध्ये संप सात्यामुळे
गुण्याहून गेलेली तार दोन दिवस उशीरा पोहोचली. त्यामुळे विचान्या
बंग डिटेक्टिव्हाला दोन दिवस फुकटचा कारागृहवास भोगावा लागला.
त्यानें सुटकेकरितां शक्य तितका प्रयत्न केला परंतु सध्याच्या दि-
वसांत त्याच्या शब्दावर विश्वास ठेवतो कोण ! तरी देखील त्यानें
वर गुण्यांत येण्याचें स्वें कारण सांगितले असतें तर कदाचिद त्याचे

दुसऱ्या क्षात्री असली. परंतु आपण इथे येत फक्तन वांकपुरास येऊन
 झेलेल्या नांवगोळ्याचा शोध लावला ते सर्व दुसऱ्याला सांगून त्याने
 शेव दुसऱ्याला घाबरे त्या पेक्षां दोन दिवस झारेची घाट पहावी असे
 सादून त्याने पुण्यांत येण्याचे शरें कारण कोणासाठी कळू दिले नाही.
 झारेचे उत्तर येण्याला जसजसा वेळ लागू लागला तसतसे त्याचे मन
 उदावीळ होऊं लागले. दोन दिवसांत हेमचंद्रनाथूचे आणि रघुनाथाचे
 काय काय नेत साळे असतील, त्यांनीं काय काय व्यूह रचले अस-
 तील याची त्याला कल्पना होईना. त्या दोन दिवसांत नलिनीच्या
 पित्यापेक्षां हेमचंद्रनाथूचा त्याला जास्त संशय येऊं लागला. हेमचंद्र-
 नाथू नलिनीला भेटला सणूनच ते वांतडीनें मुंबई सोडून पुण्यास आले.
 तेव्हां नलिनीच्या पित्याचा—त्या बूद्ध मनुष्याचा संशय येण्यापेक्षां
 त्या सर्व नाटकाचा हेमचंद्रनाथूच सूत्रधार असावा असें त्याला वाटू
 लागले. तथापि त्याच्या विचारांत कितपत तथ्यांश होता हे वाचकांस
 नाहित आहेच.

पहिला दिवस हेमचंद्रनाथूला आणि नलिनीला बराच वासदायक
 मेळा. ओळख असून ओळख घाबऱ्याची नाही, परकेपणा दाखवायचा
 सगळे दोघांनाहि मिळाला साक्षरवास ! एक दिवस दोघांनींहि जेमतेम
 साक्षरवासांत काढला. परंतु दुसऱ्या दिवशीं दोघांच्याहि धर्तणुकींत
 थोडा फरक पडला. नेत्रसुखा, हस्तसंकेत, हास्य, तसेंच शीतलेच्या
 रशेने पत्ताद दुसरा शब्द वेधपर्यंत त्यांची मजल आली. मगही
 सोडवें एकच असल्यावर अद्यां त्यांनीं तरी वफार झाला नावयाचाच.

सित-वा दिवशीं सकाळीं शीतला, हेमचंद्रबाबू आणि नलिनी एकत्र
बसून बसली असता हेमचंद्रबाबूच्या नांवाची एक तार आली.
हेमचंद्रबाबू क्वचित् संशय होतार आलेली पाहून शीतला थोडी
चौदाळ्यांत पडली. हेमचंद्रबाबू तार घेण्याकरिता उठला.

“ कोणाची तार ? ” शीतलेने विचारले.

“ रघुनाथाची तार आली आहे. ” तार वाचत वाचत हेमचंद्र-
बाबू सगळा, “ तो सणतो, सर्व शोध लागला. रात्री १० वाजता
कल्याण स्टेशनवर यावे. मनुष्य दाखविणें. ”

“ तुनी मनुष्याचा शोध लागला वाटत ! ” नलिनी एकदम व-
ध्योच सगळी. परंतु क्षणभराने आपण इतक्या उचढ रीतीने हेमचंद्र-
बाबूबरोबर शीतले समक्ष बोललो याचे आश्चर्य वाटून ती अगदीं
तळीत साली. तिचा तो उचढ प्रश्न ऐकून हेमचंद्रबाबूहि थोडा गों-
धळला. शीतलेला याच तिने उद्बोधनेने विचारलेल्या प्रश्नाचे कोतुक
वाटून ती सगळी, “ होय, लागला असं दिसतं सणून तर त्याने
तार केली. ”

हेमचंद्रबाबूने रात्री दहा वाजता रघुनाथाने बोलाविल्याप्रमाणे
कल्याणला जाण्याची गाडी पाहिली. पुण्याहून संध्याकाळी पावणे-
सहाला एक गाडी सुटून ती बरोबर दहाला कल्याण स्टेशनवर पोहो-
चते. त्याच गाडीने जाण्याचा त्याने विचार केला. इतक्या लवकर
रघुनाथाने सर्व शोध लागला इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष तुनी मनुष्यहि
तो आपणास दाखविणार हा विचार त्याच्या मनांत येऊन काम्पच्या

मल्यान लिक्केंक डिटेक्टिवाची आणि इंग्लंडच्या मल्यान सेकशन
 च्याक डिटेक्टिवाची त्याच आवरण झाली. रघुनाथ हा त्यासनी
 गुन पोडिस होता. त्याने आपल्या अचाट बुद्धिसामर्थ्याने आजपर्यंत
 चांगले नांव मिळवून पुष्कळ पैसा मिळविला होता. मोठ्याठे गुना-
 गुनीचे तटले पोडिसच्या हातून छुटले नाहीत की ते सर्व रघुनाथा-
 कडे येत. त्याच्या अलौकिक गुणावरून एक वेळ पोडिस कमिशन-
 रने त्याला दरमहा दोनशें रुपयांवर गुन पोडिस सात्त्यात मुल्याची
 जागा घेण्याची मीड घातली होती, परंतु रघुनाथाने आपला स्वतंत्र-
 पणा दोनशें रुपयांला विकला नाही. नाहीतर अलीकडे 'हेर' हा
 शब्दाची विटंबना करणारे, आपले स्वातंत्र्य आठ दहा रुपयांला विक-
 णारे गळोगळीत भिजानवेही करणांना कितीतरी दडीस पडतात. अशांचा
 डिटेक्टिव्ह-हेर सजण्यापेक्षा 'बडाबखोर' हेंच नांव जास्त शोभते.

रात्री दहा वाजतां हेमचंद्रबाबू कल्याण स्टेशनवर उतरला. त्या-
 वेळीं कलकत्यास जाणारी मेल घेण्याचा वेळ झाला असल्यामुळे
 पोटर लोकांची एकच गर्दी उडाली होती. हेमचंद्रबाबूने रघुनाथाचा
 सर्व स्टेशनवर वधास केला. परंतु रघुनाथ कांहीं त्याला दिसना. इत-
 क्पांत फलकत्ता मेल आली. सेकंड क्लासचा इना उंचडून रघुनाथ
 त्याची उतरला.

“बाबूसाहेब, तुलांला सुनी मनुष्य पाहिजे आहेना ? चला तर.”
 हेमचंद्रबाबूजवळ जाऊन रघुनाथ सणाला, “मजबरोबर तुलांला बा-
 कपूरास आले पाहिजे. पण फक्त मजबरोबर येऊन भागावयाचें नाहीं.
 थोडावेळ तुलांला मजबमाजे डिटेक्टिव्हहि बनतें पाहिजे.”

“बांकपुरास ! इतक्या जाय—”

“होय, बला. माहीत सर्व सांगवों. एक पहिल्याने मुलांता वरीं कळविलें पाहिजे. ”

चार दिवस आपली वाट पाहूं नये अशा अर्थाची हेमचंद्रबाबूने वरीं तार केल्वावर दोघेहि एका सुट्या सेकंड कुलांत घेऊन घेतले. ते ज्या इमारती वसले त्याच इमारती मुसरा एक मनुष्य जगावर लोंकट घेऊन निजला होत. थोड्या वेळाने गाडी चालू झाली.

“बाबूसाहेब आतां आपण थोडावेळ विश्रांती घेऊं. राम फार झाली आहे. बांकपुरास जाण्यापूर्वी आपणापुढें सर्वच एक दिवस आहे. सकाळीं आपण सादवा जेष्ठानवर उतरूं. तेथें थोडा उपहार करूं आणि मग साजेतवाने साल्यावर सायकल चिसानें नी आपणाला सर्व हकिकत सांगवों. पहा तर आतां. थोडी विश्रांती घ्या. ”

असें सज्जन रघुनाथ एका बांकावर उबडला. रघुनाथानें आपणाला सर्व हकिकत आतांच सांगवी असें त्याच्या मनांत फार होतें. परंतु रघुनाथानें नुकतेच उच्चारलेले शब्द आणि त्याचें शांत वर्तन पाहून त्याच्यापुढें एकहि अक्षर उच्चारण्याचें त्याला धैर्य होईना. तोहि मुकाट्याने रघुनाथाच्या बाजूला सिंदकीच्या तावदानावर होकें ठेऊन स्वस्थ पडला. त्याचें शरीर मात्र हालचाल केल्याशिवाय स्तब्ध होतें. परंतु होक्यांत माहीच्या इंजिनापेक्षांहि जास्त वेगानें विचारांचें इंजिन चालू होतें. हळू हळू बळघाटाचा थंड वारा त्या इंजिनाला लागताच त्याचीं रेंवे तिथिच नव्हे लावलीं.

सकाळीं सातवाज्यची गाडी लाईवा बंगलाखर उभी राहिली. आणि कथानायक आणि रघुनाथ साळीं उतरले. स्टेसनवर वॉड धुवून दोघांनीं रिफ्लेक्ट रूममध्ये थोडा उपाहार केला. आणि पुनः वे काहीत येऊन बसले. थोड्या वेळाने त्याच इथ्यांत बसलेला तिसरा प्लॉटिंगर वॉड वगैरे धुवून आपल्या जागेवर येऊन बसला. त्याच्या अंगांत बनावीचा लांब आंगरू होता. सिडकीजवळ बसतांच त्याने आपला आंगरू काढून ठेवला. त्याने हात्या हाताळ पडका गुंडाळला होता त्यावरून त्याचा हात बोंडला असावा अगर हाताला काही तरी जखम झाली असावा असे वाटते. एकवेळ त्याने हेमचंद्राबूकडे पाहिले आणि तोंड फिरवून तो सिडकी बाहेर पाहू लागला.

“रात्री मी आपणाला काहीच मोठे सांगितली नाही. त्यामुळे तुमचे मन अस्वस्थ झाले असेल. खरेना ?” कोंपण्यांत बसलेल्या त्या तिसऱ्या प्लॉटिंगरकडे पाहून रघुनाथ म्हणाला, “पण बाबूसाहेब काळ मी इतका इमळो होतो, की मी केव्हा किंवाचो घेईन असे मला झाले होते. आणि काळ रात्री जर मी सर्वे इकिते सांगण्यास सुरवात केली असती तर तो आतांपर्यंत सांगण्याची संपत्ती नसती.” पुन्हा रघुनाथाने त्या कोंपण्यांत बसलेल्या इतमाकडे पाहिले. हेमचंद्राबाबू मुकाट्याने बसला होता. रघुनाथ केव्हा इकिते सांगणे बाकी तो वाट पहाय होता.

“बाबूसाहेब, ज्या मनुष्याने तुमच्या पित्याचा मृत्यू केला आहे, तुम्ही सगळा तो मनुष्य सरोवरच परत पोरेली आणि भूय आहे.

बात कौहीं शर्कन नहीं. तुलांला भी ज्या दिवशीं पुंवईत पोलाविलें होतें त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं सणजे मंगळवारी रात्री की मातमीच्या बर्षीं मेलें होतें. तें आंत कोणीतरी कुजकुजनात असें मला आइ-हून आलें. दरवाजा आतून बंद केला असल्यामुळे त्यांचें भाषण मला स्पष्ट ऐकूं आलें नाहीं. तरी माझ्या कायापुरतें मला त्यांचें भाषण कळलें. आवाजावरून त्या पैकीं एक मलिनोचा बाप होता. दुसरा आवाज मात्र माझ्या ओळखीचा नव्हता. परंतु त्या दुसऱ्या मनुष्याच्या आवाजावरून तो मनुष्य तुकमी असावा अशी माझी खात्री साडी आहे. कारण मलिनोचा बाप शशिशूबणबाबू त्याच्यापुढें अगदीं लीनतेनें बोलत होता. ” शशुनाथानें कोपण्यांत बसलेल्या मनुष्याकडे पाहिलें. तो मनुष्य त्याचें भाषण बिल देऊन ऐकत होता परंतु तें शशु-नाथाच्या लक्ष्यांत आलें नाहीं. तो पुढें सणाला, “ तो मनुष्य शशि-शूबणाला सणाला ‘हें पहा, दिनेशानें आपलें बचन मोठ्या धैर्यानें पाळलें, त्याप्रमाणें तूहि पाळलें पाहिजे. तुमच्या सणण्याप्रमाणें तुमच्या मुलाबाळांवर लक्ष्य देऊन मी तुलांला बारा वर्षांची मुदत दिली. तेव्हां आतां जर तूं स्वतःतोचानें बचन पाळण्यास खुषी नसलास तर मग मलाच तें काम केळें पाहिजे. तुझे पय भी बांकपुरास गेल्यावर पहिल्यानें—गाडी-तुम वतस्तांच पहिल्यानें सोटांत टाकवीं—हें ये बचन—बोल, तुझे काय सणजे आहे. मला येथून गुरुवारी रात्रीच्या कलकता मेलनें मेलेंच पा-हिजे. ” हें त्याचें भाषण ऐकून बऱ्याच वेळानें शशिशूबण सणाला ‘बर आहे. पणकडून सगें तयारी आहे. स्वके-बिबस भी पुकवाचुकव केळी.

परंतु तो मात्ता मुर्खपणा होय ! कल फल मुलीचीच काळजी होती पण आतां विध्याविषयी काळजी करण्याचेंही काहीं कारण नाहीं. फल आतां इतकेंच कीं, तें पण होवां होईल तितकें लवकर तिला मिळालें नाहिजे. त्यावर तो मनुष्य शणाळा, 'तुला सांगिकलें ना—तूं पण विषयीं काळजी करूं नको झणून. मी कसा मनुष्य आहे—' इतकेंच त्याचें जाणण मी ऐकलें. पुढें एकदम सर्वजण सामंजस झाले. ते दोघेचव्य तेथून केन्हां पळाले, कसे पळाले, तें देखील मला कळलें नाहीं. मी पुष्कळ शोध केला परंतु कांहींच पता लागला नाहीं. त्यांचे घर मी त्या दुसऱ्या मनुष्याचा चेहरा पाहिला असता तर हा बांकपुरास जाण्यास आविडि—प्राचार्यास करण्याची मुर्खीच अतरी नव्हती. त्यातूनहि हे मज मी टाळलें असते परंतु मध्यवर्ती श्वर कामामुलें त्याच्याकडे वळूनही पहावयास मला वेळ मिळाला नाहीं. नाहींवर हरमयल करून को कोण ? काय ? बगैरे सर्व शोध केला असता. ”

“ पण आतां बांकपुरास जाऊन तरी तो मनुष्य तुझी कसा ओळखूं शकाल ? ”

“ फल लुजेवस्तून. त्या शिवाय दुसरा इतकाच नाहीं ! बांकपुरास उतरल्यावर त्या मनुष्याचें नाहिजें काम सोडावें पण टाकण्याचें ! आतां हा माहींव कोण कोण आहेत ते सर्व मी झणून ठेविले आहे. त्यांपैकी कोण मनुष्य बांकपुरास उतरतो तेवढें पहावयाचें सजजे झाले. तेव्हां बांकपुर स्टेशनवर उतरून को मनुष्य पहिल्याचें सोडावें पण ताबडीत शोध मनुष्य आणवें. ”

“मला माहीं वास्त जशा रीतीनें आपण तो मनुष्य ओळखूं
कई लगून !” हेमचंद्रबाबूने विरामायुक्त उद्गार काढले.

रघुनाथाची हकीकत सांगून संपल्यावर ते बोधवण कांहीं वेळ
स्वस्थ बसले. परंतु इतका वेळपर्यंत स्वस्थ बसलेला कोपऱ्याचीस
मिश्रा मनुष्य आतां हान्यपाठ करूं लागला. आपला कथानायक
स्वस्थ बसलेला राहून तो मनुष्य हळूच उठला आणि त्यांच्याजवळ
जाऊन सजाला, “तुमचे नांव हेमचंद्र दिनेशचंद्र बोरस का ?”

अनोळखी मनुष्यानें आपलें नांव घेतलेलें पाहून हेमचंद्रबाबू आ-
श्चर्यानें धक्का लागला.

“तुमचे तसें आपण मी ऐकिलें” तो मनुष्य रघुनाथाकडे वळून
सजाला, “तुहीं ज्या मनुष्याला भेटण्याकरितां सजा अमर पकड-
ण्याकरितां जात आहांव तोच मनुष्य मी.” असें लगून तो त्यांच्या
समोरच्या नांकावर बसला. “तुमच्या एकंदर आपणावरून तुहीं मला
एकदण्याकरितां जात नाहीं असें दिसतें. असें जर आहे तर इतक्या
जांबचा प्रवास करण्याचें तुहांला काय कारण ?”

हा त्याचा बस सरोवरच कार चमत्कारिक होता. त्याचें काय
उत्तर घाबें तेंच हेमचंद्रबाबूला सुचेल. इतके दिवस सुनी मनुष्य कोण
कें समजण्याची त्याला कार उत्कंठा लागली होती, परंतु आतां जेव्हां
जवळ सुनी मनुष्य त्याच्यापुढें येऊन उभा राहिला तेव्हां तो अगदीं
जांबावत्यासारखा झाला. रघुनाथाच्या मनांत कांहीं विराळेच दि-
शार जाऊ होते. पुढें स्वेच्छेनें त्याला एकदण्याचे त्याचे विचार

वाळू होते. दोघांची ती गोघळलेली स्थिती पाहून तो मनुष्य सणाला,
 “तुमच्या दोघांच्या मनांत काय काय विचार चालले आहेत ते मी
 जाणले.” रघुनाथाकडे वळून तो सणाला, “तुमच्या मनांत मला
 कतुर्तुज करवे असे आहे.” आणि देमचंद्रबाबूकडे वळून सणाला
 “तुमच्या मनांत तुमच्या पित्याच्या मृत्युबद्दल खरी हकीकत कोण
 आहे तें समजून घेण्याचें आहे. खरें ना ? असें जर आहे, तर बाई
 पुरास जाण्याचे मी तुला ला व्यर्थ अम देत नाही. जातां येणाऱ्यां
 इदारती अक्काश्वर आपण सर्वे जण उतरले. तेथे मी तुला ला सर्व
 सऱ्या गोष्टीचा उलगडा करतो. आणि मग तुमच्याच परवानगीने—
 तुला स्वसंतोषार्थ दिलेल्या परवानगीने. मी पुढे जाईन आणि तुला
 परत घरी जा.”

त्या मनुष्याचें प्रायज ऐकून चकितमुद्दिने ते दोघेजणें त्यांच्याकडें
 पंहात राहिले. विचारतरंगांत दोघांचीं मनें इतकीं गुरफटून गेलीं होती
 कीं, त्याला काय उत्तर घावें हेंच त्यांना सुचेना. थोड्या वेळानें गा-
 डीचा वेग कमी कमी होत जाऊन शेवटीं ती उभी राहिली. तेव्हां
 तो मनुष्य सणाला “जातां विचार नका करू. बला हें इदारती
 स्टेशन आले.”

विघेजण गाडींतून खाली उतरले. स्टेशनच्या रिकशमेंट रुममध्ये
 बसल्यावर त्या मनुष्यानें खालील हकीकत सांगण्यास एकदम सुरु-
 वात केली.

पुढे दोन तासामां मला एक गोष्टी आहे तेव्हां जातां व्यर्थ वेळ

असहिष्णुता काये नहीं. भी कयाकमानें सर्व इकित्त सांचों देका—
 ५. आरा बर्षापूर्वी की * * आपसितमध्वें बोझ करधारी होतें. माझ्या
 हावासाळीं गुळा माप—दिनेकर्मद्वारा कान करीत असे. गिरगिराळ्या
 झुजें-पावडून येमाझ्या रिपोर्टकर भी मुख्य करधारी असल्यामुळे योग्य
 केरा भाकन ये रिपोर्ट वरिष्ठ अधिकाऱ्यामुळे भी पाठवीत असे. परंतु
 जाले शेरे छेक छेक करून सरकारच्या पायछाये असे नवे शेरे मात्तव
 आमचा अधिकारी ये रिपोर्ट वंगुरीकरिता पाठवी. अर्थात् ये
 रिपोर्ट वंगुर होव आणि त्यामुळे आपल्या गरीबगुरीत
 छेकांचें हजारों रुपये मुक्तताय होतें. तें पाहून माझ्या जि-
 ल्लभी जाव होव जसे. आणि त्याकडून अधिकाऱ्याबरोबर माझे
 कयाकमानें बोळवें होई. आमच्या लोकांना—अर्थात् गरीब लोकांना
 योग्य न्याय कसा मिळेल याचा भी नेहमी विचार करीत असे. आ-
 मच्या गरीब शेतकरी लोकांना हा अधिकारी बर्षापासून कसा वाच
 जेंवतो याचा आली बरबर विचार न करतां अगदीं मुळाशीं जाऊन
 शोधक हठीनें विचार करून पाहिला तर त्या गरीब लोकांना जोगाका
 कामगारा मास न्याहून आपल्या अंककुरणाचे शपथः मुकडे होतील.
 एके दिवशीं वरील विचारांनीं माझे होकें अगदीं मज्जाजून गेलें होतें.
 जे दिवस रजेचा होता. भी एकटाच विचार करीत चलीं बसलों असतों
 मुला बाव आणि त्याच्या हावासाळचा एक कारकून मजकडे गप्पा
 मोठी करव्याच्या उघेराचें आले आणि माझी लिख मुद्या पाहून माझ्या
 लिखाणेचें कारण जोडलेहून विचारलें छळले. ” इत्यर्थात् रिपोर्टाचे

मजुमंडळ काय पाहिजे ? असे विचारण्याकरिता आपण त्याला काही विचार आणण्यास लावून तो मजुमंडळ पुढे लक्षात आणू. "बारीक दृष्टीने विचार केला तर आणखी असे दिवून येईल की, आपले सरकार कायच द्याऊ आहे. सरकारचे नियम, धर्म सर्व काही आपल्या हिताचे आहे. परंतु नादरबोद हे अधिकारी जेव्हा मोठे मुळे आणि आपणवस्ती असतात. वस्तुस्थिति असते एक आणि त्यांच्या रिपोर्टांच्या छेदनीकून मिथोते प्रत्येक. तेव्हा हा ठोकला काढून आणण्याची आपण पहिल्याने सरपट केळी पाहिजे. अशीही माझे सर्व विचार आणि पुढले वेव त्या दोघांना सांगितले. त्यांवेळीं आपल्या वेवेळीं दुष्काळ वहात असल्यामुळे एकवर मनीस तोकचे हावे होव होवे. त्यांच सावकर त्यांना वाहत होवे. शिवाय हा अधिकारी-कर्म तर त्यांना मिळून काडीत होत. तेव्हा आपण दुहांना चांगला वहा मिळविण्याकरिता आपली विवांनी मिळून एकमताने १ एप्रिल १८९६ र विमंडळाची स्थापना केळी. जोसेफ म्यासिनीने व्यावसायिक राज्य-संघा कायदावर बसवून स्वायत्त मिळविण्याक प्रबल केला, त्याच-मागे करण्याकरिता काही आत्मी विमंडळाची स्थापना केळी नाहीं. कारण जाणवरीतच्या इतिहासावरून माही पूर्व लागी झाली आहे की, कायचीच कळत समीप आल्यावर ती कायची चालू न देण्याची कोणत्याही बायची वाण्यांच शक्ति नाहीं. ती कायची लुकीने किंवा कळवारीने चालून कायचाचीच. आपल्या विमंडळाचा मुख्य उद्देश एक आपल्या मनीस देण्याच्यांच इतर लक्षाधारी कायदांकडून

होनाच अस्त-अस्त करी करी हाच होवा. आसीं पुण्यच विषय केळ. आनस्था आनस्था जोकांच्या साहाय्यानें तावकार जोकांना घीड करकी, तरकाराळा अर्ज केले, एव जे ! तावकार बळेमार, कीं तरकार अवाव देईना ! फवार बरी मिळवीत करते ! ते अर्ज होवट्या फवरीपर्यंत वावीत केव्हां ? होवटीं पाहून आसीं अजबचे नियम अजबजब आनण्याचा निश्चय केला. आनण्या निवडल्याचे आसीं ति-कांनीं मिळून साधक साधक असे वास्त निश्चय केले. ते नियम आसीं इकडे कडक केले कीं, हासीं वेवळेच्या कामाकरितां काम लयीं वा-क्याचा बरी बळग आला बरी यानें जुडें पाहवयाचें नाहीं. अशा-कड आसीं शक्य होवल्या. आणि नोकरीचे सजीवताचे दिळे. ”

आनचा कथानायक आणि वधुनाथ त्या वधुच्याचें प्राणप. पित देऊन देऊन होवे. इतक्यांत एका वधुच्यानें बहा आणि काहीं कराळानें आनून त्यांच्यापुढें टेकलावर ठेविलें. बहा पीत अत्तां तो वधुच जुडें कथाळा, “ आसीं जे नियम केले त्यापैकीं काहीं चुकीळा लागलों. जे-कडे दुष्ट लोक होवे त्यांनीं नहिं चिठ्यावर लिहून सांडवीवयाचें त्या-दीत एक चिठी उचलून त्यांत जें नांव येईल त्याला बारा लक्षांच्या आंव त्याच्या दुष्ट कथाचा वाव देव्याकरितां वा-क्याचें. तें कथन कथाळा देखील आसीं आनण्या नांवाच्या बीन चिठ्या कलन त्यादीत दोन उचलाच्या आणि त्या दोघांनीं तें कथन बार बहाचें हा एक नियम. दुसरा-त्या दोघांनीं ठरलेलें काम हळू वेळान् बार न केळें तर चिठ्याचें त्या दोघांनां अर नासचें. अला

मज्झिम निक्खय कथम्भायें मुख्य कारखानेचे वीर, मज्झिम निक्खय
 जीवीनें आलीं येनतेले काम नीट मज्जावूं. परंतु हाय हाय ! ईश्वर
 ज्ञात केलेल्या नियमानें उत्तम कामचेंच मज्जी येकत. अहो. असें एक
 दर साधकसाधक आलीं बारा नियम केले. आमची पहिली बैठक स.
 २९ एप्रिल १८९६ त झाली. त्या बैठकींत आलीं चिठ्या टाकल्या.
 पहिल्या चिठ्ठींत एक धनदोना, कंजुष-गुरु साधकाचें नांव आले.
 आणि दुसऱ्या दोन चिठ्ठांत तुम्हा माझचें आणि त्याच्या मित्राचें नांव
 होतें. परंतु आमच्या इत्कारास मनाची जितकी तयारी पाहिजे होती ति-
 तकी त्यांच्या मनाची नव्हती. नाहीं तर आमकास आपल्या अधिष्ठात
 धर्मानें, अलौकिक स्वार्थत्यागानें आणि असाधारण पैशानें ज्योतीं
 ज्योतीं नहिं सर्वसांख्या तोंडीं केडीं आहोत. त्यांत त्यांच्या मांघाचें
 पहिले मंदर लावता ! पण हद्दीवानें तें कार्य त्यांच्या हातून चार पत्रे
 नाहीं. पुन्हां आमची दुसरी बैठक स. १ मे १८९६ त झाली.
 त्या बैठकींत नियमापनाचें त्या दोघांना बरपयाचें माझा तृतीर्ती
 आले. हाय हाय ! त्यावेळीं आमची विधांची स्थिति काय सारखी
 असेल याची कोण्यालाहि कल्पना झाल्याची नाही. आसांवा आमी
 मूर्खपणानें घेतलेल्या शपथेचा पूर्ण पश्चात्ताप झाला, परंतु काय उपयोग !
 देशहिताचीं कामे अशीं तडकाफडकीनें होव नसतात; याचा आस्वाद
 पूर्ण अनुभव आला. देशहितकार्याचें जें रीं आलीं आतां परतें त्याचें
 पुढल्या पिढीला साद होईल आणि त्या साहायीं गुरुर फळे त्याची
 पुढची पिढी चालील. इतका हा देशहितकार्याचा वेळ झालो. परंतु

दुईशाने जेर त्वाको मध्ये कीड लागली तर आठोपलाय बाजार !
त्या दिवशीं आमची वी बेटक झाली, त्याच दिवशीं दिनेशबाबांची
पत्नी झगजे तुली आई वारली. एकंदरीने त्या दिवसापासून आमच्या
दुईवाळा छुरबाय झाली. त्या दोघांच्या विनवणीपत्तन वी त्यांचा
बारा वर्षांची मुदत दिली. बारा वर्षांत आपल्या मुलावाळाची सर्व व्य-
वस्था करायी, इतक्याच करिता ती मुदत होती. बारा वर्षांनी आपण
मरिवाला तब्यार आहोत असे त्यांनी मला लिहून दिले होते. त्यावर तत्ता
कस्ताना ' इतक्या असा ज्ञानमडीत पडावयाचे नाही ' अशा वृत्त्या
राखी त्यांनी घेतल्या. पुढे दोघांनी आपली मुले बाळें घेऊन कळकळा
तोडला. वी नाच आज बारा वर्षे स्वदेशकार्याला हा वेड मिजविला.
बारा वर्षे पूर्ण होताच वी दोघांना त्यांच्या पत्नीची आठवण घेऊन
ते पुढे करण्याकरिता १ मे १९०८ ला कळकळाळा सोलाविले.
परंतु त्या दिवशीं नेमलेल्या ठिकाणीं जात अत्तना कोणी दुष्टाने बांध-
नेका घेऊन, त्यामुळे वी जखमी होऊन पडले. ही वहा अद्यापि
माझ्या हाताची जखम बरी झाली नाही. "

असें संजून त्याने आपला हाता हाथ पुढे करून हेमचंद्रियावूला
आणि रघुनाथाला दाखविला. अद्यापि टेबलावर बहा आणि फरा-
ळाचे तावान वसेच पडले होते. ते पाहून तो सजाला, " अरेरे ! बहो
वर जखमी थंड होऊन मेला— "

" होऊं घा. पहिल्याने तुहीं इलीकन लमि. मग तावकाश बहा
वेळी. " हेमचंद्रियावू सजाला.

“ हा हाहाहा वसनेपुत्रों की बहुत दिवस इतिहासमयों पछी होयों, वेदम सुदका होयों की पुष्पाता नेकों आणि पुष्पा फिवाता नेकों. वचनमयानों विनेशचंद्रबापु परधाता वचन होयों. त्यानेही वचन पाळण्यात त्याने दासपिल्लेने केव पाहुन मज फार आनंद साज. की त्याला एक पित्तुळ दिलें. आणि घर सोडून मी दूर गेल्यावर त्याने स्वतःवर पित्तुळ उडवावे असे ठरलें. कारण मी घर त्याला स्वतः पारलें असलें तर पोछितने मज तेथेंच कुरुषुज केले असलें. आणि कसिभुज्य वराच राहिला असता. मी घर सोडून वराच दूर गेल्यावर पित्तुळचा आवाज वाक्या काही आला. माझे एक काम झालें. तेव्हा मी वसत्या कामला ठामलों. गेल्या मंगळवारपर्यंत. मला कसिभुज्यबापुचा वता ठामला मळता. तो इतका भिवा असेल असे मला सहिस्पातें पाटलें मळतें. शेवटीं भायसज्ज्यावर एका मळीत त्याचा मज शोध ठामला. त्यानेहि वचन पाळलें— ”

“ सज्जे त्याचाहि लून साला ! ! ” आचर्याने हेमचंद्रबापुने विचारलें.

“ लून ! त्याला पुं लून सज्जेत !—नाहीं. जातलें वचन सरे कर-काकरिता त्याला मृत्यु आला असें सज्जे. आपल्या पुर्वजानीं वचनाकरितां माव देसील दिले आहेच, अशीं शेंकडों उदाहरणें पुता आठक-वीत. त्याला देसील त्यांचे लून साजे असें सज्जेसील कम?—नाहीं. ”

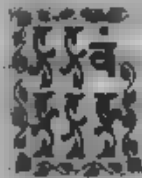
वचन वेळ ते विवेहि मज होये. वरील इकीकच कोज सांगत आहे तें आपां वाचकांच्या पूर्ण उदनांत आठवें मळेल. हा मृत्यु-सुखोपदेश

आज होय. मोड्या नेहनें खुलाआण्णे-कळून तो सज्जल, “ मला
 बाँकपुराच माकल शोधण्यावद्दल तुहीं बोवसेल्या मुकीबळम तु-
 वळ्या बावुवांची चांगलीच साक्ष पटवे. बाकी त्या मुकीचा कांहींच
 उभयोन झाला नसता. कारण शक्तिहूषणानें दिलेले पत्र मी भावसळ्या-
 ण्याच मोडांत टाकलें. आवां तुमच्या मनांतून मला पत्रपुंज करावयाचें
 आलेल तर मी बरेचेंच सांगचों कीं, वरण्याचें आवां मला प्रवच नाहीं.
 कारण हें पत्र. ” असें म्हणून त्यानें आपल्या लिखाणीत पितुळ
 बाहेर काढून दाखविलें. “ माझे विष वचनामुळें मला सोडून गेले,
 जेव्हां मला वनण्याची इच्छा नाहीं. कांयि मादक कामें शोक कर-
 ण्याहि कोणी नाहीं. तुहीं मला आवां पकडण्याचा प्रयत्न कराव तर
 मी आवांच हें पितुळ स्वतःवर उडवीन. परंतु त्यामुळें तुही मला कं-
 कर्षाव पडाल. शिवाय मला एकदल्यापासून तुमचा कांहींच कायदा
 होणार नाहीं. मी येथून बाँकपुराच मोहोंपकेंच समिवाहीं कुतारी हें
 पितुळ स्वतःवर उडवून वेईन. ”

सुशोभचंद्र बाळचें भावण ऐकून बोलल्याप्रमाणें समजाराच तो व-
 नुज्य आहे अशी दोघांची पूर्ण लाकी समजी.

प्रकरण १० वे.

स्फोट.

ग हिटेकिट्वाला अटकेतून सोडतांना पोडिस अंमलदा-
रानें आपली पूर्ण दिलगिरी दाखविती. कारण कलक-
त्याहून वारेच्या उत्तरांत त्याचा बराच स्तुमिपाठ गाजला

होवा. 'आपण विचारलेल्या मनुष्य हा येथील एक प्रकृतात आणिव
हुशार हिटेकिट्वा अतून १ मे रोषीं रांकपूर येथें केंवलेल्या बांब्या
शोध लावण्याकरितां तेथें गेला आहे. आमची लागी आहे कीं, तो बांब्या
लागीं शोध लावील.' अशा अर्थाचे मोरबुफ ते वारेनें केलें होतें.

तेत्या बकराबाब बंग हिटेकिट्वा अटकेतून अतलां त्याचे कोडेचे
विचार बाबकांत ठाळक आहेत. अन्नायवाळिकाअर्थात अतलाच्या
त्या विराधित मुडीच्या येवामुळे हेमर्षद्वबाबूनेंच हे सर्व कृत्य केले
असले पाहिजे असें त्याच्या रिकाम्या डोक्यानें ठान्न नव-नसविसें. विरा-
धित मुडीबरोबर लग्न करण्यास त्याच्या बापानें संमति दिली नसेल
अतून त्याचा कांटा कडून टाकण्याकरितां त्यानेंच हे सर्व कृत्य केले
असें त्याचा लागीं बाहू लावले. सांगत बंगाल्यांत बांबूनें प्रत्यक्ष फल
लावले असल्यामुळे तेथें बांबू उडविण्यास आपला कोणीहि संशय येऊन
नाहीं, अशा उद्देशानें आपल्या बाबाची शल्लोक देऊन तो कानामिथिल.

बाकिपुरात मेळा जसता येथे बाकिन त्यांनी आरण्यासाठी हेमचंद्रबाबू-
 येथे बाबू फेकला. परंतु दुर्दैवामुळे ते काम फसले. शेवटी विमेशचंद्र-
 बाबू पुण्यात वरत आल्यावर त्याचा त्याने खून केला. त्या त्याच्या
 सर्व कृत्यांत नलिनी आणि विद्या बाप सा दोघांचे पूर्ण सहभाग्य ज-
 सले पाहिजे. अशा भ्रामक विचारांनी त्या दुष्टार आणि घल्ल्यात बसून
 हिटेफिट्झला आपल्या अंकित केले. अटकेतून सुटताच त्याने सोलिस
 कमिशनरला आपला सर्व विचार कळवून हेमचंद्र, नलिनी, विद्या
 बाप आणि शीतळा, इतक्या पंडळींना पकडण्याचे वारंट मागितले.
 परंतु तो विचारी कमिशनर बाबकांनी पकडण्याचे वारंट देण्यास
 कसूल होईना. शेवटी 'हरमयन' करून बंगाली सियाचि वर्तन सध्या
 कशा प्रकारचे आहे. त्या सिया किती साहसी आहेत वगैरे बघून
 मोठी कमिशनर साहेबांस सांगताच त्याचे मन धळले. बंगाल्यांनीच
 चळवळ इतकी जोरात घेण्याला बहुतेक सियाचि कारण आहेत.
 बरांकीड पुरांनी स्वदेशी चळवळीची बाजू घरण्यास भाकारले तर
 त्यांच्या बायका त्यांनाच बहिष्कार पाठवण्याची जीति दाखवून त्या-
 न्हाकडून हरकत काढ करत बघून वगैरे एक ना दोन-हजारो
 पीटपानाट्या मोठी सांगून त्या मोठ हिटेफिट्झने आपल्या मिस्-
 त्रीतकी देशभगिनींना पकडण्याची वारंटे मिळविली. शाबास रे इतक-
 सेरा ! अशा इतमसोर सोकांचीच सध्याच्या काळात इतकी
 कमन जरीच इतकी शिकारस झाल्याची जसो, हा एक काळ
 बघिला आहे, पुढे काय ?

सर्वतः आरम्भः आरम्भ होकर चलेकर बीच दूध सेरितमें लम्बे
 बेलन शिकारशीमें होकरलेते आये होदाह वीर वन छिरेकिटह
 चलाया एकदण्पाया मोठया मोहियेवर विप्राके. वरीत लम्बर विप्रा-
 कानेनकल बाकन मोहोवण्यादूरी पांचप विभिरे होनचंद्रपाय
 आणि शुभाय हे कुलोचरंज कळता परत बांकपुरात आल्याची स-
 संघोचामें परवानगी देऊन परत वरीं आते होते. सर्वजन विप्राजलान्माव
 एकन वसते होते. शीतळा आणि अठिनी त्यांच्या मवाळाची इमि-
 कद ऐकण्यात परत उत्तुक झाल्या होत्या. इतक्यांच एक पुरोहितन
 जोडित इमलेक्टर आणि वन छिरेकिटह आंव आते. शुभायला
 तेवें वसलेला शाहवंश तो इमलेक्टर एकदण् सनाला, “ओ, ओ,
 शुभायवरान तुम्ही येथें कोठें ? ”

शुभायानेहि कोच मज उघड त्याला केला. इमलेक्टरसर्वे आपलें
 केवळचें कारण त्याला सांगितल्यावर शुभाय सनाला, “तुम्ही वारंदा
 वर आनळें आये वर सर्व मोडीचा उडनडा कोटोवच होईल. एकंदरीत
 कोटोव आन मलाच उडकार सनायची. ”

शुभायलाय लोंढवे मज्जे ऐकवांच जोडित इमलेक्टरला ओरें
 कलाकारिक वाटतें. आपल्या कानांच कांईवरी तुम्ही सली अलासी
 आरें त्याला वाई जायतें. कारण शुभायलाची त्याला पूर्ण सहिदी
 होटी. त्याचें आपला संघव वन छिरेकिटहाला सांगितला. शिकल
 शुभाय कोच त्याची योग्यता लय वीरे सर्व संपून तो पुढें सनाला
 “वारंदा काडण्यांच दुवण्याकडून कांई वरी तुम्ही सली अलासी आरें

मकं बाटते. मकर मक कभी. रघुनाथ केने आते त्या कभी चुकी
 कांमकी मक मकर हा धराव साका असोत असे मक बाटव नाही. ११
 रघुनाथ हिंदेविष्ट आपली चुकी कसून करीता. वारं काढण्यास
 आपलाकडून काहीरक चुकी हाकी नाही असे तो सजुं जायता.
 रघुनाथ मकराचे त्याने मक धोले आपल्या साके. आपलाकडून मक
 मकराच काव होव आहे असे त्याला वाटूं जायते.

रघुनाथ मकर असल्यामुळे हेमचंद्राकडून वारंदाची काहीरक
 नीति सादली नाही. थोडका देखावे सर्व मंडळी बॉम्बेस्ट्रेट कचेरीस
 जाण्याकरिता विवाही. इतक्याच कमिशनर साहेब स्वतः थोडकाचतव
 केने आले. रघुनाथाचा त्या मंडळीस पाहताच त्याला देखील हसले.
 मकराकडेने आधर्य करले. त्याने विचारलेल्या मकाला देखील रघु-
 नाथाने 'कोर्टीस सर्व मका विष्टे. १२ असेच उत्तर दिले.

हेमचंद्राकडून वारंदा घुटलेल्या वारंदाची मायमी सर्व सहरांत
 पसरली. मक मक ! पुजे सहराच ते ! हमार होण्यापुन हमार सर्व
 विचक बाहेर वडूं जायते. मजिनी जाणि कीतका बांधी नावे तकीच्या
 वीही हाकी. मनाल्याच उडवारे सर्व काव गोळे हा दोषी मायकाच
 करीत असतात असे कोणी सजुं जायता पर दुसरा, वांकपुरात त्या
 मनुष्याने बरोबर काव कोळा केडला नाही इतक्या त्या दोरीनीं त्याच्या
 कडून केळ असे सजुं जायता. अशा दोकडों निरविगक्या केडला नि-
 कल्या. मायमी मंडळी बॉम्बेस्ट्रेट कचेरीस होहोण्यापुर्वीच सर्व कचेरी
 होतक कोळांनी मक हाका केळी. मकराकडून वारंदा रिहोर्न कोळांनी

तर सारस्वती बाईल उठाली होती. एक तर पुण्यात बंगाली पकडलेल्यांजून दोने बायका आणि पिंपळ बायकोळ व लून ! भग को बरे त्या रिपोर्टर लोकांची बाईल उठू नये ! त्यांना ही एक पर्यजीव साली. असो.

जकरा बायलां स्नेहल मॅजिस्ट्रेटपुढे कामाळा तुरवात साली कोर्टपेकीं एक इसम पोसिसला मिळाली नाही आणि तो कधी मिळजारहि नाही. तो इसम कोण हे बायकांच्या उड्यात आलेय असेल ? तो इसम सतिहूषण-मतिनीचा पिता होय. आरोपीवर कोर्टाने आरोप बाबून दाखवितावर कोर्टाच्या परवानगीने रंगनाथ पोतण्याने करिता उक्ता राहिला. आपण घोष आणि सध्याच्या सदस्यां आपला काय संबंध आहे ते सांगितल्यावर क्रमाक्रमाने सर्व हकीकत त्याने कोर्टापुढे बघीव्या तरी मांडली आणि समाधा, " बारा वर्षी पूर्वी भिर्गड्याची स्थापना करतात कुबोचर्चई घाल हा वेळी बंगाल्यात येऊ जसेल. "

" हे तुसी कयादस्तन सांगता ? " कोर्टाने विचारले.

" कारण आज सतिवार आहे. आज आता हा वेळी स्वतःचे भिस्तुड उडविण्याची त्याने शपथ घेतली आहे. "

कुबोचर्चई पाठला पकडण्याविषयी कोर्टाने ताबडतोब कटक त्याला तार केली. रंगनाथाने सांगितलेली हकीकत ऐकून सर्व मंडळी आश्चर्याने बसू लागली. जो तो आपआपसांत भिर्गडलीविषयी कुबवुजं छानला. इतरांत कोर्टाच्या कारकुनाने दोन वर्षे कोर्टापुढे दाखल केली. त्यापेकीं एक हेचचर्चईबाबूच्या नांवाने व एक मतिनीच्या

जायने, होवे. की होयीं जने नुकसीय सोडाने भाळीं होयीं. वस-
 त्वावरी असल्यामुळे पोचिलाने की पयें कोटीव दाखव केळीं. कोटीहें
 केनचंद्रवामने पय कोटहें. तें पय बुवोवचंद्र पाळने जिहितें होतें.
 त्या पचांत त्याने आपली सर्व इकीकृत जिहिती होयी. शशिभूष-
 णानें नखिनीभ्या नांवांने दिलेलें पय पोडांव दाखवांगा त्यानें पैकी
 पय प्रायसक्याभ्या पोडांव दाखवें होतें. गंवर पय त्यांची माडीव
 भेट साळी. इतरसी स्तेयनवर त्यानें की इकीकृत त्यांना सांविजकी
 होयी दीव सर्व त्या पचांत जिहिती होयी. की रावकांस माहित अस-
 त्यामुळे येथें देव नाहीं. दुसरे पय शशिभूषणानें नखिनीभ्या जिहि-
 तेलें पय-पयकांकडिवां जेहेभ्या वसें येथें देवों-

पयकांकडिवां पुर्वी,

१६ मे १९०६

मियकर वळे,

हा बुवा इवभागी पिता हे पय जिहून बुवा दुःस्तपुत्रांव लोहूय
 केव आहे. आजपरीत पिता सा नांवांने की बुवा कांहींच सुख दिलें
 नाहीं, परंतु माझी दुःस्तकहाणी ऐकून तुं वळा माझ्या वर्तनावक-
 नांव वृत्तर नाहींच. अशी एकी त्याची आहे. तुं पार पर्यायी अस्त्रां
 तुझी आई बारकी, त्या बेळापाळून माझ्या दुःस्ताला आरंज सात्व-
 त्वाहें संघातांनुन मन उडाळें. माझें कोटल्याही मोडीव चित्त रमेना.
 कदाप्या करमणुकीकरिवां रोव संघाकाळीं की माझ्या मित्राच्या
 परीं आवड होतें. तो माझी की एकाच कोटीव लवरक होतें. त्यानें

नीच दिनेशचंद्र बोस. एके दिवशीं जातीचे विवेचन आनच्या बरिठ करकुनाकडे गेलें. त्यावेळीं तो पिताकाच नसला होता. जाती त्याला त्याच्या पितेचें काळजें विचारल्यावर त्यानें आपल्या देशी-बांधवांची त्यावेळची दय्यदायक स्थितीचें स्थिति सांगून ती तुम्हा-रच्याविषयी आली त्याला नवत करावी अशी त्यानें इच्छा व्यक्त केली. आपल्या देशबांधवांच्या स्थितीचें केलेल्या वर्णनाचा आनच्या ननावर छता काहीं परिणाम झाला, कीं आली त्याला नवत कर-ण्याचें ताबडतोब यत्न दिलें. पुढें आली विद्यापीठ विद्युत विमंडळ नांवाची संस्था स्थापन केली.

आमच्या मंडळाचे निवन कारण कांय होतें. मंडळी जें काम नेहून वेईळ त्यांत पुकी साडी वर त्या अनुष्माला वेहान्त शिक्षा ठरविली होती. त्यामनाचें मंडळानें मला आणि दिनेशचंद्रबाबूला एक आर्यव नवकर काम करण्याची आज्ञा केली. तें काम कोजतें तें नी येचें ठिहित नाहीं. नाक इकेंच लिहिलें कीं, आहीं दोबेजज तें काय करणवात पुकलें तेव्हां नियमाप्रमाणें वेहान्त शिक्षा घेणव्याचें आ-मच्या मशिरीं जातें. हाय हाय ! बाळे, त्या वेळच्या आमच्या स्थितीबद्दल नी काय सांगूं ! हूं लहान, पुला एकटीला सोडून काळें कायें ! पुकी कोज काळजी वेईळ कातें किली तरी विचार नाक्या मनांत आले. पत्सु पजपेक्षां दिनेशचंद्रबाबूची स्थिति कारण काईट साडी होती. विद्याप्याची त्याच संधीला पणि वारली. त्याकाहि पुकला त्यावेळीं लहान पारा बरींचा होता. आली दोबेहि केळें वर

आमची उद्यान उद्यान कुठे तोरणीं रहणीत असें आलीं काळजांत
बेळान देहान्त शिवा देवारात सांगितले. आमची शोधणीच स्थिति
पाहून त्याला दया आली आणि त्यानें आझाळा बारावर्षाची मुदत
दिली. त्यामुळे आझाळा किती आनंद झाला सजून सांगूं! मी दुसऱ्या
दिवशीं दिनेशचंङ्गाबुक्ता परीं गेलों आणि त्याला सर्व पुढचे विचार
कळविले. आलीं दोघांनीं दुसऱ्याच दिवशीं कळकळा सोडला. आलीं
सबदुःखी अजून एकाच कार्याकरितां एकाच वेळीं नरनार झाल्या-
मुळे त्याच्या मुलांनें याच्या मुडीबरोबर छत्र करून आनवा कोड कापण
देवाचा असें ठरले.

पुढा मला विचार पडला सजून मी पुढा अनाथवाल्मिकाभयांत
ठेविलें. परंतु छे :- उत्तर तुं नवपासून दूर झाल्यामुळे तुझ्या भिंतेनें
माझी दिवसें दिवस राईट स्थिति होव मेळी. पुढबरोबर मी पेटी
आहे तीच तुझ्या आर्सेचे मौल्यवान् कपडे आहेत. शिवाय मीच हज्जार
रुपये रोकड आहेत. पेटीबरोबर मी तीच केळेसें वग होतें त्याच ही व-
रीच सर्व हकीकत अजून १ मे १९०८ नंवर पांच दिवसांच जो पुढा
मेळाकरितां येईल त्याच्या बरोबर तुं लग्न करावेंत आशी मी माझी
गोवटची इच्छा छिडून ठेविली होती. कारण त्या पांच दिवसांच पुढा
मेळाकरितां येवारा मनुष्य दिनेशचंङ्गाबुक्ता मुळगाच अंतभार, आशी
माझी स्वामी होती. १ मे १९०८ ला आमची बारा वर्षांची मुदत
वरवी, परंतु काहीं विवक्षित करणामुळे त्या दिवशीं आमचे म-
रण पुढले. सजून मी स्वयः पुढा आजवापुन जाणले. पुढे थोडे दिवस

जेथे सरीस तें दिनेसनातुळ वचनाकरितां पुण्यांत राव आले, जेथे
कळतांच मी भीतीनें अगदीं मांमरून गेलों. त्या वेळची माझी स्थिति
तुं प्रत्यक्ष पाहिली आहेसच. परंतु पुण्यांत जाणांवा मर्णांत तुझ्या को-
ठून तुजच्या मेमाविषयी मी केलेले तेव्हां पत्र मला चीन आला, माझी
भीति एकदम माहीती साडी. मी तुला त्यावेळीं ज्ञातकेंच सनातों
देवाची छीळा अमाध आहे.

मी जर जेथे तर तुझी काय स्थिति होईल अशी एकच चिंता
मला रातंदिवस होती. आणि तेवढ्याच करितां मी परण जुकवीत लपून
लपून दिवस काढीत होवों. परंतु आमची इच्छा तुला कळण्या-
पूर्वीच तुमचें एकमेकांवर जुळलेलें प्रेम पाहून मी मरणाचा तानडतोच
सवार झालों. त्याप्रमाणें तो माझा मरणाचा दिवस आणचा. हें पत्र
तुला जेव्हां मिळेल त्याच वेळीं माझ्या मृत्यूची बातमी तुला कळेल.
तुं आपल्या मनाला वाईट धाटू देऊं नकोस. मी माझे वचन खरें कर-
ण्याकरितां मरत आहे. हेमचंद्रनाथबरोबर तूं झुल्लनें रहा.

आतां पत्र बंद करण्यापूर्वी एकच मोठे लिहून हें भीतिमुक्त
पत्र पुरें करतों. आजपर्यंत मरणाच्या भीतीनें मी माझे आणि तुझे
नांव बदलले होवें. माझे खरें नांव चंद्रकिरण राय आणि तुझे रोहिणी
असें आहे. साच नांवाचा दिनेशचंद्रनाथनें आपल्या मृत्युपत्रांत उल्लेख
केला आहे.

तुमचे पुढले सर्व दिवस पूर्ण सौख्यांत आणि आनंदांत जातील
हा माझा तुला अंतःकरणपूर्वक आशीर्वाद आहे.

तुला दुर्दैवी निता,
चंद्रकिरण राय.

कोर्ट बरील एव बाबून दस्तवीज असतां सर्व कोर्टीत पूर्ण शीतला वास करीत होती. एव बाबून सर्व गोष्टींचा स्फोट होवोच मेळक नव्हतीतून ' हेमचंद्र-रोहिणी ' अशी एकच असोली ऐकू आली. इतक्यांत कलकत्यास केलेला वारेचा वज्राव आला. कोर्टाचे वार कोडली. त्याच ' वारेंत ' लिहिलेल्या मनुष्याचा शोध करव्याकरितां पोलिसांहीं नेही असतां जसे आडलून आले कीं, त्या मनुष्याचे भित्तुलाच्या ताब्यानें आत्महत्या करून घेतली. ' असें लिहिलें होतें.

कोर्टाचे काम संपले. हेमचंद्रबाबूच्या वटल्यांत मॉगिस्ट्रेट साहेबांचें इतकें काहीं मन वेधले कीं, कोर्टाच्या बाहेर येताच रोहिणीचा हात हेमचंद्राच्या हातांत देऊन ते सजाते, " चंद्रकिरण राय यानें सि- हिल्याप्रमाणें तुझीं होवेचण सली झालेले बाबून दस्त फार आनंद वाटतो. तुमच्या बहिळांनीं देशहितासाठीं जो मार्ग पत्करला तो अ- गदीं वेडेपणाचा होता. प्रत्येकाच्या आपल्या देशाचा अतिमान असला पाहिजे; परंतु देशहितासाठीं असल्या अधिचाराच्या मार्गांनें कधींही कोणीं जाऊ नये. देश सुधारणेचे जे काहीं मार्ग आहेत ते अगदीं मिराळे आहेत. ते तुझांला माहित असून तुझीं अशा आड मार्गांचें जाता आणि उलट स्वतःचें अनहित करून घेता. आज कोर्टापुढे झालेल्या इकीकडीवरून तुमच्या बहिळांनीं गुप्तमंडळाची स्थापना करण्याचें कारण गरीब गुरीब-शेतकऱ्यांना सावकाराकडून त्याचप्रमाणें अधिकारी वर्गाकडून होत असलेला जाय हा होय. परंतु त्यांनीं तसें न करितां ह्या अधिहित वर्गांत शिक्षणाचा प्रसार केला असत

तर हा बारावर्षीत त्यांच्याच कितीतरी सुधारणा होऊन तोच अशिक्षित वर्ग आज आपल्याच पायावर उभा राहिला असता. हा लोकरीं मोठ्या प्रेमाने आणि सौजन्याने वागून त्यांच्या महत्वाकांक्षां सादरविल्या तर त्यांच्या वाट्याचे काम ते स्वतः चोस रीतीने न जावितील अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. सुशिक्षित वर्गाच्या सदेतुबद्दल त्यांची खात्री पटविली पाहिजे व आपणास आपल्या समाजात व देशात सारखे हक्क आहेत, अर्थात इतरांबरोबर आपल्याबरोही देशोच्चाराची जबाबदारी आहे, हे त्यांच्या मनावर बिंबविले पाहिजे आणि हे सर्व त्यांच्या मनावर बिंबविण्यास शिक्षणप्रसारा सारखे उत्तम साधन माझी. न्यायिका ऐहिक व पारलौकिक सुखाची वृद्धि ज्ञानप्राप्तीवर जिवकी अवलंबून असते तिची कल्पना वृत्तत्या हा जसा साधनावर असेल ! ”

वाचक हो ! संपले.

श्रीतलेच्या सणण्याप्रमाणे रोडिणी आपणच होऊन त्यांच्या मेथे चालून आली. बंगडिटेक्टिकाची काय स्थिति झाली असेल याची वाचकांनीच कल्पना करावी. रघुनाथाळा हेमचंद्रबाबूने त्यांच्या मेह-मतीबद्दल योग्य मोसदला दिला.

उपकरच हेमचंद्र-रोडिणी यांचा विवाह मोठ्या थाटाने झाला हे आमच्या सुप्त वाचकांस निराळे सांगण्याची कांहीं जरूरी आहे असें मला वाटत नाही.

। शुभं भवतु ।

बिक्रीस तयार.

श्रीयुत नाथ माधव कृत.

(केसरी, काक, इयुक्ताच, नाका, राष्ट्रमत, तावप्रकाश, केरळभौतिक येने
मासिक पुस्तके आणि विद्यान् संस्कृतिकरूप इत्यान भविष्यच विक्रयने आहेत.)

प्रेमवेडा.

एक मनुष्य एका स्त्रीवर प्रेम करील असताना स्वाधी स्थिति; स्वाध्या येनाचा
अतिरिक्त; त्यामुळे साधलेले वेड; येमाचें स्थित्यंतर वगैरे गोष्टांचें विवरण करण्य मनो-
वाक्य केले आहे. ही काव्यवरी विद्यायां भवयय वाचावी. वात कितीही संकटे आलीं
असताना विद्यायां आपलें पालन्य करूं लागतात; प्रेम ही चीज काय आहे ?
कीरे मनाप्रमाणें प्रेमसलें ओतवोल जालेली ही काव्यवरी अखण विद्याय हाकूनवी
पार वर किंहींचि पातली आहेत. किंमत १२ रु. डा. येवई.

परवांचा गोष्ट

अथवा

जग हें असेंच.

एक सावातमिक लहानगी परकवार काव्यवरी. नाचा परकवार, सेवानसरणी
इत्यान व परवांची निवड प्रदीप्तनीय आहे. किंमत १२ याने, रु. डा. येवई.

तरुण रजपूत सरदार.

एक ऐतिहासिक काव्यकरी. सिद्धीपिका संघाटीक. कथक वक्ता. रजपूतसंस्कृतपणे (भक्तार वादसहाची वेळ) वीर्य, पराक्रम, शौर्य, अभिमान, एकभिश्चिन्ता, साहस, धार्ष्ट्य आणि काईबरीला मोठ्या धुंगार करूनरत ह्या पुस्तकांत छंदस वर्णन केले आहेत. किंमत १ रु. २. हा. येथे.

सायंकाळची करमणूक.

पुस्तक पहिले. ह्या पुस्तकांत नवीनवेधक वाचनीय चार गोष्टी असून शिवाय वांकडीनची चार ठंवर विद्धे आहेत. किंमत ४ आणे. ८. हा. येथे.

छापत आहे.

मयपाननिषेधक,
श्रीनिवासराव.

(एक सामाजिक काव्यकरी) कथ्यःस्त्रियतीवर देवातलेके विच. किंमत ११ आणे ८. हा. येथे.

पुस्तके लाठीठ परबावर मिळतील.

हिंद एजन्सी

माधवबाग नं० ४

मुंबई.

श्रीधुत नाथमाधव

तेही जमसेटजी रोड.

दादर, मुंबई.

जाहिरात.

जगद्विख्यात कै. हा. अण्णा मोरेस्वर कुंटे यांनी आपल्या २५ व-
र्षांच्या वैद्यकीच्या अमदांनीवि विशेष अनुभवानें कसून ठरविठेली
अस्तित्व गुणकारी औषधें आजकाल सुप्रसिद्ध असून त्यांच्या रामदाज
गुणांचा लाभ आज कमनशिबी रोगग्रस्त लोक सर्व हिंदुस्थानभर घेत
आहेत. तथापि आज बरेच दिवस त्यांच्याकडून अशा सुचना घेत
जाहेत कीं, “औषधें हटकून गुण करणारी आहेत खरी” — “पण
त्यांच्या किंमती जरा विशेष जबर असल्यामुळे त्यांच्या गुणांचा लाभ सर्व
लोकांस जसा करून देतां यावा वसा येव नसल्यामुळे पुष्कळ लोक
रुग्णावस्थेंत पडून राहिठेले आहेत; करितां अशा कांहीं किंमती संबंध करा
कीं, जेजेकरून तीं औषधें सर्वांस घेतां येऊन आपला तोटा न होवा
आसांवर उपकार केल्यासारखे होवेल.” करितां आजपर्यंतच्या सर्व-
सुचनांचा विचार करून सा सध्यांच्या महंगांवेच्या काळांत निदान सर्व
लोक शरीरप्रकृतीनें निरुप राहिल्यास आपल्या कुटुंबाचा कसायसा
मिर्बाह करूं शकतील असें धरून विसकुळ विशेष फायद्याकडे लक्ष न
देतां केवळ लोकांच्या विनंतीस मान घावा सा हेतूनें सर्व औषधांच्या
किंमती जवळ, जवळ पूर्वींवेलां निम्त्यानें कमी केल्या आहेत. या-
वरून लोक त्यांचा पूर्ण फायदा करून घेतील अशी आशा आहे:—

- १ ली विकारावर मोठया:—किंमत १ रुपया. ८ दिवस पुरताव.
- २ हिसपेपशियावर औषध:—किंमत २ रुपये. १५ दिवस पुरताव.
- ३ गजकणांवर मळमळ:—किंमत २ आणे.
- ४ मूळध्याचीवर पुड्या:—किंमत १ रुपया. ७ दिवस पुरताव.
- मांसावर मळमळ:—किंमत ४ आणे.

- १५ रेचक गोळ्याः—किंमत ४ आणे. ८ दिवस पुरताव.
- १६ मुतखड्यावर औषधः—किंमत २ रुपये. १५ दिवस पुरते.
- १७ हिंतापावर गोळ्याः—किंमत १ रुपया. ८ दिवस पुरताव.
- १८ महामारी पटकीवर औषधः—किंमत १२ आणे.
- १९ कर्ण रोगावर तेलः—किंमत ४ आणे.
- १० बह्मणार्थे मलमः—किंमत ४ आणे.
- ११ पाचक घूर्णः—किंमत ४ आणे.
- १२ स्त्रोकल्यावर गोळ्याः—किंमत ८ आणे.
- १३ औष, रक्त, व मुड्यावर औषधः—किं० १ रु० ६ दिवस पुरते.
- १४ मधुमेह व मूत्रशर्करेवर गोळ्याः—किं० १॥ रु० १५ दिवस पुरते.
- १५ आंकडी, अपस्मार, ताडे, वगैरे मुलांच्या विकारावर
औषधः—किंमत ११ रुपया.
- १६ र्त्नमंजनः—किंमत ४ आणे.
- १७ घुपगीवर पुड्याः—किंमत २ रुपये. १५ दिवस पुरताव.
- १८ अजब मलमः—किंमत ४ आणे.
- १९ अतिसारावर गोळ्याः—किंमत ८ आणे. ४ दिवस पुरताव.
- २० सोळ्याचे रोगावर औषधः—किं० ४ आणे. १५ दिवस पुरते.
- २१ शुक्तिवर्षक गोळ्याः—किंमत १॥ रुपया. १५ दिवस पुरते.
- २२ सुधारसः—किंमत १ रुपया. ८ दिवस पुरताव.
- २३ पोटहल्लीवर गोळ्याः—किंमत ८ आणे. ४ दिवस पुरताव.
- २४ गर्मीचे विकारावर गोळ्याः—किं० १॥ रु० १० दिवस पुरताव.
- २५ संघिवातावर गोळ्याः—किंमत १॥ रु० १५ दिवस पुरताव.
- २६ रक्तशुद्धि करणाऱ्या गोळ्याः—किं० १॥ रु० १५ दिवस पुरताव.
- सोड एजंट “ पि र्हिद एजन्सी ” माधवनाम मुंबई नं० ४

मोरोपंत.

चरित्र आणि काव्य विवेचन.

मुमुक्षुकोटी रा. पांगारकर बी. ए. यांनी मोठ्या परिश्रमाने हा ग्रंथ तयार केला आहे. हा ग्रंथांत चरित्रात्मक, काव्यविवेचनात्मक असे मुख्य दोन भाग असून त्यांच्यांत चरित्रात्मक असे दोन वेद आहेत. पूर्वोद्भावक व कालीन व सध्यातील विदु. गुरुस्थाने चरित्र समजेल व उत्तरापूर्वकृत पठांच्या कवितासमुहारे आलोचन केलाचें वाचकांसाठी ज्ञेय मिळेल. हा ग्रंथ महाराष्ट्र भाषेत केरळ अपूर्व आहे किंमत रु. १ बी. पी. कार्प निराकर.

लो० टिळकांचें चरित्र व उक्ति.

रा. पांगारकर बी. ए. कृत लो. टिळकांचें चरित्र व छायांचे केल्या २१३ वर्षांत टिळकांचीं चिकित्सांनीं दिलेल्या व्याख्यानांतील सिद्धांतस्य काढलेल्या संस्मरणीय १५९ उक्ति पुस्तककृपाने भाषां छापविल्या आहेत. किंमत ४ पार आहे बी. पी. कार्प निराकर.

सं० सुराविलास नाटक.

पट्टोजी नारकाचे कोटी रा. ब्राम्हण यांनी हे मद्यनामाचा पुष्परिनाम रचविले आहे नाटक लिहिले आहे. रंगभूमीवर करण्यासारखे आहे. सर्वनामनांचे उत्तम अभिनाय किंमत ४ आहे. बी. पी. कार्प निराकर.

हिंदूचरणी. माधवनाम मुंबई नं० ४.

मझीना.

मझीना—स्नायूची अशक्तता दूर करितात.

मझीना—बुद्धावस्थेत तारुण्य देतात.

मझीना—तुरुणास मस्तान बमवितात.

मझीना—पुरुषत्व प्राप्त करून घेण्याची किडी आहे.

मझीना—निराश पुरुषास असत आहेत.

मझीना—अशक्ततेचें एकच औषध आहे.

मझीना—विलास सुखाचा बगीचा आहे.

मझीना—उंचीत उंची टॉनिक आहे.

(किंमत रु० ३ बी. पी. ने ३।)

जसमाईन इंडिया एजन्सी.

ठाकुरद्वारोड—मुंबई.

National Library,

Calcutta-27.